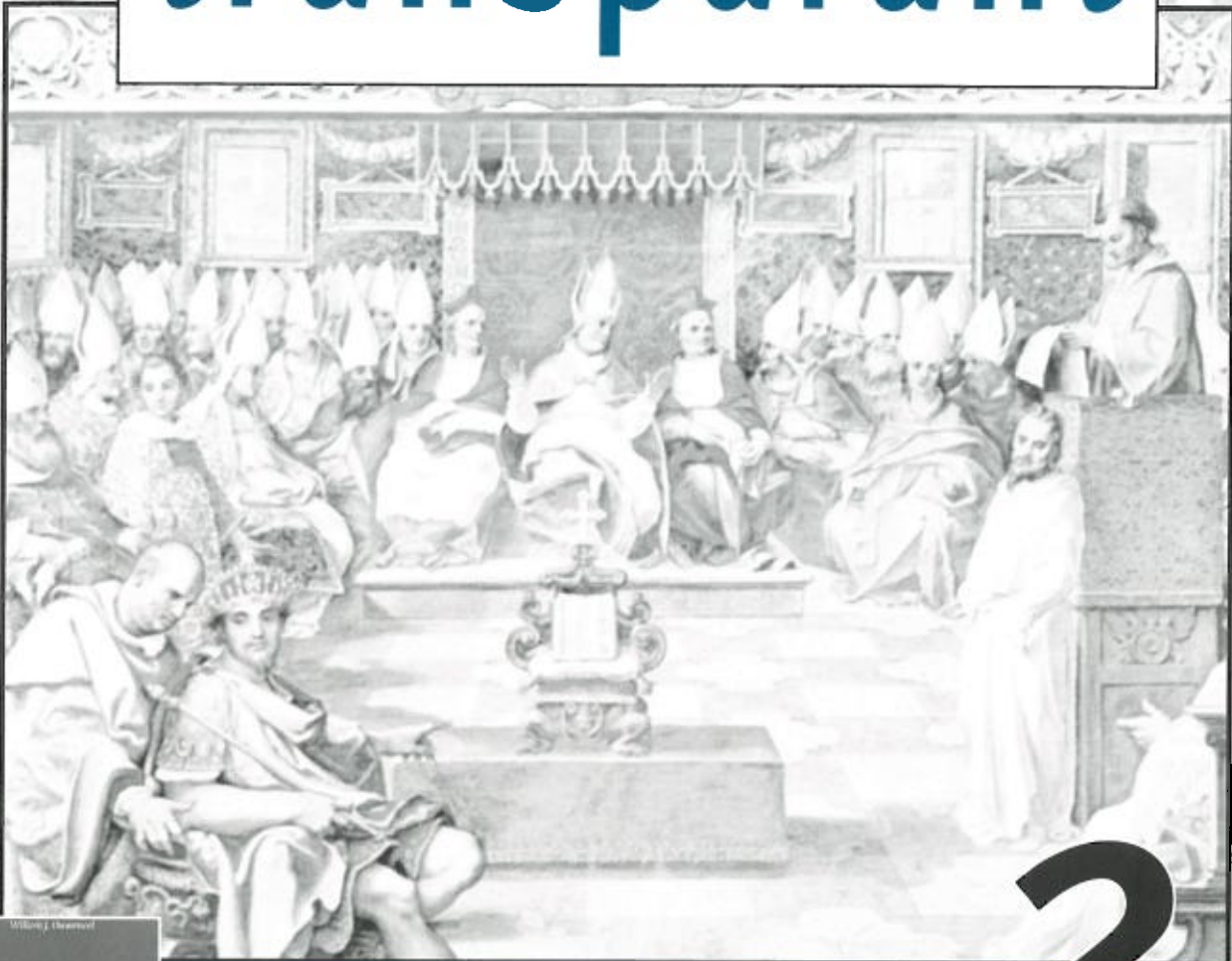

transparant

tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici

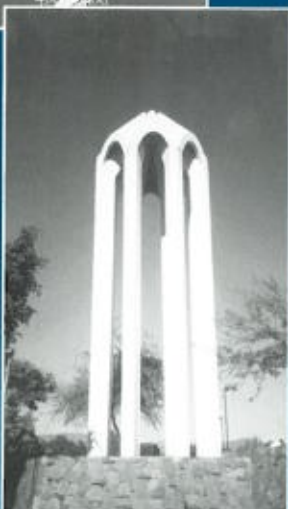
jaargang 12 - april 2001 - nr:

2

De Negende Koning

het laatste der koningen
de kroniek van Christus
over de maaijke

- Leopold von Ranke: de invloed van zijn geloofsovertuiging op zijn werk
- Eusebius' Kerkgeschiedenis
- Discussie Mackay - Ouweneel over metahistorie
- Interview: Leen van Dijke over de Armeense genocide

Transparent is het tijdschrift van de Vereniging van Christen-Historici en verschijnt vier keer per jaar.

Redactieadres

Drs. A.A. van der Schans
Cortenhoeve 20
2411 KM Bodegraven
(0172) 61 73 37

Redactieleden

Drs. A.A. van der Schans (hoofdredacteur)
Mw. drs. B.A. Jansen-de Craaf
Mw. drs. W.J. Nap
Drs. A. van Renssen (eindredacteur)
Mw. drs. M. van Selm
Drs. J. Tigelaar

ISSN 0928-1282

Grondslag en doel VCH

De VCH heeft als grondslag de Bijbel, het geïnspireerde Woord van God en de gereformeerde belijdenis. De vereniging heeft ten doel op basis van haar grondslag de bezinning op de geschiedenis en haar beoefening en overdracht in Nederland te bevorderen en aan te moedigen, alsmede de belangen van haar leden, voorzover deze samenhangen met de beoefening van de geschiedenis, waar mogelijk te behartigen.

Bestuur

Drs. R. Janssens (voorzitter a.i.)
Dr. G. Harinck
Dhr. G. Hennink (penningmeester)
Drs. C.D. van den Heuvel (onderwijszaken)
Mr.dr. H.M.Th.D. ten Napel (secretaris)

Comite van aanbeveling

Prof.dr. A.Th. van Deursen
Prof.dr. A. de Reuver
Prof.dr. G.J. Schutte
Prof.dr. W. van 't Spijker
Drs. N.C. van Velzen
Dr. J.R. Wölffe (University of York)

Erelid

Mw. drs. J.L. van Essen

VCH-secretariaat

Postbus 97682, 2509 GB 's-Gravenhage.
Gironummer 2664113 t.n.v. Penningmeester VCH, Nijkerk

Abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst moment ingaan. Abonnees zijn automatisch lid van de VCH, tenzij ze schriftelijk aangeven dat niet te wensen. Leden krijgen korting bij de evenementen die de VCH organiseert. Een abonnement kost f 55,- (f 42,50 voor studenten, kopie studentenkaart meesturen) en kan worden aangevraagd bij de administratie van uitgeverij Boekencentrum. De uitgever stuurt u een acceptgiro om uw abonnementsgeld te voldoen. Losse nummers kosten f 15,- (inclusief verzendkosten). Opzegging uiterlijk op 1 december van elk jaar.

Administratie: Boekencentrum Uitgevers, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. (079) 362 86 28.

Voor abonnementen en adreswijzigingen:

Bladmanager: Coen Verboom

Basislayout: Jet Frenken

Layout: Theo Wanders

Avertenties

Media Adviesburo Van der Molen, Postbus 1, 3770 AA Barneveld
Telefoon: (0342) 42 46 03 - Fax: (0342) 42 11 39

Illustratiemateriaal

Wie meent rechten te kunnen doen gelden op een of meer illustraties, kan zich in verbinding stellen met de redactie.

Artikelen

4 Het christelijk denkkader van Leopold von Ranke *Lammert van Hemert*

9 Eusebius' Kerkgeschiedenis. Een monument uit de vroege kerk *Jan-Kees Karels*

12 Een kwestie van rechtvaardigheid *Addy de Jong*

Discussie

16 Over koningen, koninginnen en kantelingen *Ewald Mackay*

20 Antwoord aan Mackay *Willem J. Ouweneel*

Redactioneel

Leopold von Ranke. De grote Duitse historicus was een gelovig lutheraan die in zijn wetenschappelijk werk rekenschap probeerde af te leggen van zijn geloof. Dat blijkt zonneklaar uit het openingsartikel van de hand van Lammert van Hemert. Deze Utrechtse geschiedenisstudent laat zien dat in het oeuvre van Ranke religieuze achtergrondvragen centraal staan. Aangezien veel moderne wetenschap uitgaat van het vooroordeel dat dergelijke 'religieuze vooringenomenheid' niet gepast is, wordt dit element in Rankes werken genegeerd of als verouderd terzijde geschoven. Dát is nog eens objectief geschiedenis schrijven!

Daarom is het goed om er kennis van te nemen dat de grondlegger van de moderne geschiedwetenschap juist in zijn werk als ambachtelijk onderzoeker door zijn geloof werd geïnspireerd. Uit zijn werk leren we ook dat hij op eenzelfde wijze als de meesten van ons, worstelde met het concreet aanwijzen van Gods leiding in de geschiedenis. Al zijn we er evenals Leopold von Ranke van overtuigd dát God de geschiedenis van de wereld bestuurt. Zoals we dat voor onze persoonlijke levensgeschiedenis belijden, wensen we dat ook met betrekking tot de wereldgeschiedenis te doen.

In dit nummer verder een weliswaar wat filosofisch getinte, maar niet minder interessante discussie tussen twee christenwetenschappers

Discussie

21 Weerwoord op Ouweneels
'Antwoord aan Mackay'
Ewald Mackay

22 Afsluiting
Willem J. Ouweneel

Geschiedenisonderwijs

23 Discussierubriek
25 Onderwijsrubriek

Fotoverantwoording omslag:

- grote foto: Tijdens het Concilie van Nicea werd in 325 de leer van Arius over de wezensgelijkheid van God en Christus veroordeeld, Pauselijke Bibliotheek in het Vaticaan
- middelste foto: Eerste deel van de trilogie van W.J. Ouweneel
- onderste foto: Gedenkteken in Los Angeles van de Armeense genocide

Rubrieken

27 Favorieten
Jaap Tigelaar

28 Vitrine
Gerard Raven

29 Jaarvergadering VCH

30 Recensies

In het volgende nummer:
Bart-Jan Spruyt over de invloed van George Puchinger
Ton van der Schans over het CSFR-dispuut in Delft
Interviews met tijdgenoten, opposenten en leerlingen van George Puchinger
Verrassend interview met prof. dr. A.Th. van Deursen

die het thema van de duiding van de geschiedenis op hun eigen wijze uitwerken. Ewald Mackay bespreekt de metahistorische trilogie van Willem J. Ouweneel. Deze trilogie bestaat uit de volgende delen: *De negende koning* (1996), *De zevende koningin* (1998) en *De zesde kanteling* (2000). Deze discussieartikelen zijn mede een voorbereiding op de jaarvergadering van de VCH die op D.V. 16 juni a.s. wordt gehouden. Dan zal opnieuw de zogenaamde metahistorische trilogie van Ouweneel ter discussie staan.

Mackay trekt de degen en Ouweneel pareert. Het is een fel gevecht. Ondanks Mackays waardering voor Ouweneels poging tot het schrijven van metahistorie, zet zijn opponent zich volgens hem op te veel punten buiten de wetenschappelijke discussie. Hij zou zich meer gelegen moeten laten liggen aan de huidige discussie binnen de seculiere geschiedwetenschap om serieus genomen te kunnen worden. Ouweneel daarentegen stelt juist dat zeker een christenwetenschapper zich buiten die discussie moet durven begeven en juist voor eigen parochie moet durven preken. Want daar is behoefte aan.

De lezer oordele zelf wie in dit duel van de geest het meest overtuigt. In ieder geval wordt u zelf de gelegenheid geboden in deze discussie mee te doen op de jaarvergadering. De redactie van *Transparant* nodigt u daartoe graag uit.

Het schrijven van metahistorie was voor een aantal van onze voor-

gangers als christenhistoricus vanzelfsprekend praktijk. Een heel mooi voorbeeld daarvan is Eusebius van Caesarea die deze historie beschreef in zijn *Kerkgeschiedenis*, een van de oudste bronnen over de geschiedenis van de oudste kerk. Zijn *magnum opus* werd opnieuw vertaald en wordt besproken door Jan-Kees Karels.

Veel kerkgeschiedenis is ook te vinden bij het Armeense volk. Het schijnt zelfs dat een van hen aan onze Germaanse voorouders het evangelie verkondigde: Sint Servaas. Dat was nog vóór de grote vervolgingen waaraan dat volk ten prooi is gevallen sinds de Middeleeuwen en vooral begin twintigste eeuw onder de Jong-Turken. Tweede-Kamerlid Leen van Dijke voert opnieuw een pleidooi voor de erkenning door de Turken van de genocide die in 1915 door hun voorouders is gepleegd. In het interview dat Addy de Jong met hem had, kwalificeert hij dat als een kwestie van gerechtigheid.

We hopen dat we er met dit nummer in zijn geslaagd u opnieuw een aantal lezenswaardige zaken aan te bieden. De bijdragen in dit nummer over het rapport van de zogenaamde commissie-De Rooy bedoelen in te gaan op de maatschappelijke discussie over de toekomstige inhoud van het vak geschiedenis en maatschappijleer in het onderwijs.

Het christelijk denkkader

De relatie tussen Von Rankes geloof

Bij het horen van de naam van Leopold von Ranke wordt vandaag de dag vooral aan bronnenkritiek en het negentiende-eeuwse historisme gedacht. Vaak wordt dit historisme weer gekoppeld aan het positivisme. In de historische literatuur zijn wel kanttekeningen geplaatst bij deze duiding van Von Ranke en zijn werk.²

Was de levensbeschouwing van Von Ranke wel zo door het positivisme getoontzet? Van belang in die discussie is de invloed van Von Rankes geloofsovertuiging op zijn werk.

- Lammert van Hemert -

De vraag naar de relatie tussen Von Rankes geloofsovertuiging en het effect daarvan op zijn historische arbeid is vaak als problematisch ervaren. Is het niet zoals Leonard Krieger in zijn Von Rankestudie stelt, dat: "... the more he is himself historically restored the more archaic must he seem?"³

Deze handelwijze leidt tot een benadering van Von Ranke die, wat zijn ideeën betreft, een onderscheid maakt tussen een voor ons bruikbaar en onbruikbaar gedeelte.⁴

Dat lijkt mij niet terecht. Het wegcijferen van de invloed van Von Rankes geloof op zijn werk komt namelijk doordat hedendaagse historici religie veelal zien als een verschijnsel dat door de mens zelf is gecreëerd; zij bekijken religie door een antropologische bril. In dit artikel probeer ik de tekortkomingen van deze vooringenomen zienswijze te tonen. Ik wil laten zien wat Von Ranke geloofde en wat voor invloed dit op zijn historische arbeid had. Ook wil ik duidelijk maken dat het denkkader van Von Ranke door hedendaagse historici te gebruiken is.

De historische arbeid van Von Ranke behandel ik aan de hand van twee hoofdlijnen die in zijn werk herkenbaar zijn: de universaliteit van de geschiedenis en de objectieve houding die van een historicus verwacht wordt. Het zal duidelijk worden dat beide lijnen nauw verbonden zijn met het geloof van Von Ranke. Daarom ga ik daar eerst op in.

Geloofsovertuiging

Von Ranke beschouwde Jezus Christus als zijn Verlosser. Zijn geloof in Christus en God zag hij als een groot mysterie. Von Ranke had een grote afkeer van dogmatiek en een even grote afkeer van het piëtisme. Tussen deze twee uitersten van rationaliteit en emotionaliteit zocht hij naar een middenweg.

Bij zijn zoektocht was Von Rankes geloof onlosmakelijk verbonden met wat hij deed, vooral ook in zijn werk als historicus. Dit kwam op twee punten naar voren: bij zijn verbinden van religie en geschiedenis en bij zijn streven naar objectiviteit.

Allereerst bracht zijn geloof hem tot de studie van de geschiedenis. De belangrijkste reden hiervoor lag in zijn bewondering voor Martin Luther. In deze reformator zag hij iemand die net als hij een middenweg tussen dogmatiek en piëtisme had proberen te vinden – en die ook daadwerkelijk had gevonden. In het protestantisme zag Ranke de mogelijkheid om geschiedenis en religie aan elkaar te verbinden.⁵

Dit is van belang omdat voor hem de kennis van God niet tot het begrijpen van de geschiedenis leidde, maar het begrijpen van de geschiedenis tot de kennis van God. Von Ranke zag de geschiedenis "wie eine heilige Hieroglyphe Gottes."⁶

Het tweede punt vloeit voort uit de hierboven genoemde verbinding van geloof en geschiedbeoefening. Zijn geloof vormde voor Von Ranke de legitimatie van zijn werk als historicus. Hij geloofde namelijk dat door de menswording van Christus God zich aan de mensen openbaarde. Dat was een handeling die de mens innig met God verbindt, niet alleen met zijn morele, maar ook met zijn intellectuele wezen. Voor de mensheid werd daardoor een nieuwe weg geopend.⁷ In combinatie met zijn overtuiging dat over alles de goddelijke ordening der dingen zweeft – die weliswaar niet exact valt aan te wijzen, maar die we wel kunnen proberen te duiden – maakte dit uitgangspunt van de innige band met God het voor Von Ranke mogelijk om als historicus objectief onderzoek te doen. Hij zag daarbij geschiedenis als een continu proces.⁸

Dit vatte hij zelf nog eens samen door te stellen dat de geschiedenis "identisch sei mit der Aufeinanderfolge der Zeiten, in ihr haben die bedeutenden Individuen ihre Stelle... Die historische Methode, die nur das Echte und Wahre sucht, tritt dadurch in unmittelbaren Bezug zu den höchsten Fragen des menschlichen Geschlechtes."⁹

Von Ranke achtte het mogelijk om als historicus objectief te werken op basis van zijn geloof.

Voor Von Ranke was het door zijn studie van de geschiedenis duidelijk dat de mens niet de aanzet kon geven tot een perfecte wereld. Hij zag de dagelijkse zondeval bewezen in de historie: "Der Mensch vergißt das Leben seines Geistes, (...), er fällt ab von dem Göttlichen und wird zum Sünder."¹⁰ Opnieuw wordt hier duidelijk dat zijn geloof de grondslag voor zijn ideeën vormde. Ondanks het steeds

van Leopold von Ranke¹

overtuiging en zijn historische arbeid

Allegorische voorstelling van de berg der wetenschap. Eenmaal door de poort van de taal loopt het pad van de deugd langs verward gekrakeel, bergen onzin, door het woud van de dwaling naar boven waar de tempel der waarheid wacht

weer terugvallen in de zonde zat de mens niet in een vicieuze cirkel gevangen. God had de mens reeds gered, die hoefde dat niet zelf te doen; Von Ranke geloofde in Jezus Christus: "Einen historischen Nihilismus hätte er als Ausgeburt völliger Gottlosigkeit und als Empörung gegen die Gnade abgelehnt," schrijft Kupisch.¹¹

Het is duidelijk dat het lutherse geloof voor Von Ranke de lijnen uitzette waarbinnen hij als historicus werkte. Dit is zijn hele leven zo gebleven. Diverse auteurs beweren echter dat dit niet zo was.¹²

Universaliteit

In het voorafgaande is reeds naar voren gekomen dat Von Ranke op basis van zijn geloof de geschiedenis als een eenheid beschouwde. Deze universaliteit was geen toevalligheid, maar in de vorm van vooruitgang in de historie aanwezig. De vooruitgang had haar doel volgens Von Ranke in de ontdekking van het goede, waarmee hij bedoelde dat de mens steeds beter naar Gods wil kon gaan leven.¹³ Ondanks deze overtuiging had Von Ranke problemen met het geloof in de universaliteit van de geschiedenis. In de geschiedenis zag hij namelijk een aantal tegenstellingen die de universaliteit tegen leken te spreken. De tegenstrijdigheden tussen grote ontwikkelingen in de geschiedenis en de handelingen van specifieke

Hedendaagse historici zien religie veelal als een verschijnsel dat door de mens zelf is gecreëerd

personen en de tegenstrijdigheden tussen het geestelijke en het vleeselijke, hielden hem zijn gehele leven bezig. Daarbij valt te denken aan de concrete invloed van bijvoorbeeld Napoleon, Hitler en anderen tegenover sociaal-economische ontwikkelingen; het geestelijke tegenover het materiële; het zondige tegenover wat op God is gericht; geloof tegenover ongeloof en de levenshouding die dat geeft. In zijn werken is herkenbaar hoe hij hier een oplossing voor vond, namelijk personen en gebeurtenissen aan te wijzen die iets van de universaliteit van de geschiedenis lieten zien.¹⁴

Het uiteindelijke slagen hiervan gaf hem de mogelijkheid om de universaliteit van de geschiedenis te concretiseren door het schrijven van een, overigens nooit afgeronde, wereldgeschiedenis.

Tussen 1826 en 1836 werkte Von Ranke aan *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*. In dit boek zag hij de eenheid van de geschiedenis verwezenlijkt in de eenheid van West-Europa met aan het hoofd de paus. Von Ranke besteedde zowel aan politieke geschiedenis als aan sociale en intellectuele ontwikkelingen aandacht. Aan het einde van de Middeleeuwen verdween de eenheid van West-Europa door de opkomst van de moderne staten. Dit proces beschreef hij in dit boek. Von Ranke zag de eenheid van de

geschiedenis hiermee echter niet verdwijnen. De rol van het pausdom werd tijdens de Reformatie overgenomen door de natie.

Reformatie

Dit idee werkte hij uit in *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, dat hij schreef tussen 1839 en 1847. Hierin gebruikte Von Ranke een aantal nieuwe inzichten om de universaliteit van de geschiedenis aan te tonen. Allereerst dichtte hij de natie een centrale rol toe in de moderne geschiedenis. De natie nam de rol van het christendom zoals dat in het pausdom belichaamd was over als verbinding tussen het algemene en het persoonlijke en tussen het vleeselijke en het geestelijke. Als de geschiedenis van een natie vanuit dit oogpunt werd bestudeerd, leidde dit "to the complex of world history" en het begrijpen van die geschiedenis. Von Ranke vond Duitsland exemplarisch voor de natie als begrip. Ten eerste omdat het nooit veroverd was, ten tweede omdat de Duitse geschiedenis automatisch nationale geschiedenis was vanwege het ontbreken van een politiek of geografisch centrum.¹⁵

Een tweede idee dat Von Ranke in dit werk gebruikte was het bestaan van tijdvakken, *Epochen*, in de geschiedenis. Dit was niet in tegenspraak met de universaliteit, integendeel, de verschillende tijdvakken vormden juist één geheel omdat in elke *Epoche* iets goddelijks was te herkennen. Dit maakte de universaliteit mogelijk. In dit licht wil ik er daarom op wijzen dat de veel geciteerde uitspraak van Von Ranke "Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott" niet inhoudt dat de geschiedenis uit onsamenhangende delen bestaat, maar dat er in geschiedenis perioden zijn te onderscheiden die een uniek karakter hebben en dat deze periodes met elkaar zijn verbonden door het goddelijke dat zij in zich dragen. Voor Von Ranke was de Reformatie een dergelijk tijdvak.

Von Ranke zag de geschiedenis 'wie eine heilige Hieroglyphe Gottes'

Het unieke van de Reformatie was volgens Von Ranke dat de natie de rol van het universele christendom overnam. De lutherse geloofs-overtuiging maakte daarbij de relatie met het goddelijke mogelijk. De staat bracht de religie onder haar controle. Hiermee bedoelde Von Ranke niet dat de staat de religie als een instrument gebruikte, maar dat de staat zelf een religieuze grondslag had en de religie dus om haar eigen bestaan te garanderen onder haar controle moest brengen. In Duitsland was dit te zien in de strijd van de lutherse vorsten tegen de katholieke keizer. Beide partijen hielden, net als de andere staten in Europa, vol dat hun opvattingen universeel waren. In *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* komt vooral de dualiteit van het algemene en het bijzondere duidelijk naar voren. Dit behandelde Von Ranke door de indeling in religieuze en politieke onderwerpen, waarin de tegenstrijdigheid van vlees en geest was terug te vinden. Het boek is echter niet in een categorie religie en een categorie politiek in te delen, en wel omdat religie en politiek zich volgens Von Ranke vermengden. De tegenstellingen gebruikte Von Ranke om het lutheranisme te rechtvaardigen door aan te tonen dat dit alle ontwikkelingen zowel met elkaar als met het goddelijke verbond en dus met het universele. Dit was het centrale thema van het boek.

Leopold von Ranke

Leopold von Ranke werd op 21 december 1795 in het in Thüringen gelegen Wiehe an der Unstrut geboren. Hij groeide op in een orthodox-luthers milieu. Na de Kloosterschool van Donndorf und Pforta te hebben doorlopen, ging hij in 1814 theologie en filologie studeren te Leipzig. Tijdens zijn studie richtte hij zich steeds meer op de geschiedenis. Al in 1825 werd hij hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Berlijn. Daar begon een imposante wetenschappelijke loopbaan. Von Ranke hield zich in Berlijn vooral bezig met de ontwikkeling van de bronnenkritiek en de publicatie van bronnen. Op dit terrein wordt hij nog steeds erkend als de invloedrijkste vernieuwer. Daarnaast publiceerde hij bijzonder veel studies over diverse onderwerpen. Al tijdens zijn leven werd hij als een van de grootste historici beschouwd. Zijn ideeën en werkwijze werden bij zijn sterven op 23 mei 1886 door historici overal ter wereld gebruikt.²⁰

Naast zijn negen delen wereldgeschiedenis, liet Von Ranke maar liefst 54 delen verzameld werk na.

Frans Revolutie

Na de Reformatie verloor Duitsland zijn voorbeeldfunctie. Volgens Von Ranke kenmerkte de ontwikkeling van de staat de periode tussen de Reformatie en Franse Revolutie. In Duitsland kwam de staatsvorming niet van de grond. Het Frankrijk van Lodewijk XIV en het Engelse wereldrijk dat Frankrijk na de dood van Lodewijk XIV voorbijstreefde, namen de rol over die Duitsland tijdens de Reformatie vervuld had. Tussen 1852 en 1868 werkte hij eerst aan de *Französische Geschichte, vornehmlich im sechzehnten und siebzehnten Jahrhundert* en vervolgens aan de *Englische Geschichte, vornehmlich im siebzehnten Jahrhundert*. In beide werken slaagde hij er in om het algemene en het bijzondere met elkaar te verenigen. Dit deed Von Ranke door op de belangrijke rol van de monarchie in het staatsvormingsproces te wijzen. In Frankrijk stond Lodewijk XIV hierbij centraal, in Engeland ging hij breder te werk door het evenwicht tussen monarch en parlement vanuit diverse perspectieven te behandelen. Voor de periode na de Franse Revolutie beschouwde Von Ranke de strijd tussen revolutie en reactie als kenmerkend. Het één geworden Duitsland vond hij kenmerkend voor deze *Epoche*, hoewel hij eerst fel gekant was tegen de onder dwang gerealiseerde eenheid. In het door het lutherse Pruisen geleide Duitsland zag hij het juiste evenwicht tussen revolutie en reactie. Aan de al in 1847 verschenen *Neun Bücher preussischer Geschichte* voegde Von Ranke er in 1874 drie toe om dit inzicht uit te werken.

Uiteindelijk had Von Ranke voor de gehele geschiedenis de kenmerkende eigenschappen vastgesteld. Hoewel deze voor elk tijdvak verschilden, waren zij aan elkaar verbonden door het goddelijke dat ze in zich droegen. Met dit inzicht kon hij ook de tegenstrijdigheid tussen het geestelijke en het vleeselijke en van het algemene en het bijzondere oplossen; alles was immers verbonden aan het unieke karakter van een tijdvak. Dit stelde hem in staat om in 1881 aan zijn *Weltgeschichte* te beginnen, waarvan bij zijn dood in 1886 negen delen waren verschenen.

Objectieve geschiedschrijving

Von Ranke had nog niet te maken met de geschiedtheoretische problemen waarmee historici vandaag de dag kampen, zoals de vraag of het wel mogelijk is om het verleden te kennen. Zijn ideeën worden daarom vaak als gedateerd bestempeld. Toch is al naar voren gekomen dat Von Ranke zich wel degelijk met deze materie heeft beziggehouden. Objectiviteit en universaliteit waren voor Von Ranke onlosmakelijk met elkaar verbonden en zijn dat voor de meeste historici nog steeds, met dit verschil, dat Von Ranke ze dacht te hebben bereikt en dat dit nu onmogelijk wordt geacht. Hierboven werd duidelijk welke invulling Von Ranke gaf aan de universaliteit. Hoe ging hij nu om met objectiviteit?

Het was volgens Von Ranke mogelijk om objectief te werken door eerst de bronnen grondig te bestuderen. De historicus moest weten "wie es eigentlich gewesen". Objectiviteit was echter meer dan grondige bronnenkritiek. Door de bronnenkritiek kon het kaf van

Hoewel de kenmerkende eigenschappen voor elk tijdvak verschilden, waren zij aan elkaar verbonden door het goddelijke dat ze in zich droegen

het koren worden gescheiden, maar daarmee werd nog niet duidelijk wat het koren waard was. Deze waarde werd door het geloof van Von Ranke bepaald; dat in alles de goddelijke ordening der dingen was te herkennen. Krieger zegt het als volgt: "Ranke always feit that

impartiality in the historian was 'no kind of indifference' and that truth for the historian comported with both moral judgement and with a higher partisanship. (...) What was valid was for him to use the universal truths common to past and present alike as the criteria of the truth of the past."¹⁶

Als we dit beseffen, begrijpen we ook dat Von Ranke kon zeggen: "Niemand kann mehr davon überzeugt sein als ich, daß historische Forschung die strengste Methode fordert. (...) Aber dabei bin ich doch auch überzeugt, daß diese Faktum dann wieder einen geistigen Inhalt hat. (...) Nach der Arbeit der Kritik ist die Intuition vonnöten."¹⁷ Met deze kennis in ons achterhoofd valt te verklaren waarom Von Ranke volgens Kupisch neutraal schreef in *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*, terwijl Krieger hem in dit werk partijdigheid verwijt. Kupisch beoordeelt Von Ranke namelijk naar zijn eigen maatstaven, terwijl Krieger dat doet naar hedendaagse. Ondanks het voor hem vaststaande feit dat hij objectief te werk ging, zijn er in het werk van Von Ranke wel degelijk plaatsen aan te wijzen waar hij dit niet deed. Zo had hij voor het schrijven van *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* naast een historische motivatie ook ten doel het Duitsland waarin hij leefde een hart onder de riem te steken. Een ander voorbeeld is dat hij zijn afkeer van revolutie in al zijn werk een plaats gaf. Mijns inziens zijn dit echter eigenzinnige invullingen van een theorie die goed bruikbaar is. Toch lijkt mij die invulling van Von Ranke gerechtvaardigd, omdat hij zelf al beseftte dat zijn werk geen eeuwigheidswaarde had. In de eerste plaats dacht Von Ranke daarbij aan de concrete invulling die hij aan het geloof in universaliteit en objectiviteit had gegeven. Er zouden historici komen die dit anders zouden doen. Ook voorzag hij dat mogelijk het geloof zou worden losgelaten en er met andere inzichten zou worden gewerkt.¹⁸

Conclusie

De vraag die in dit artikel centraal staat, is of de beginselen van Von Rankes geschiedbeoefening nog bruikbaar zijn voor hedendaagse historici. Om dit te kunnen beoordelen, is het allereerst noodzakelijk om duidelijk voor ogen te hebben wie de historicus Von Ranke was en hoe hij te werk ging. Nu we dit weten kunnen we over het tweede punt na gaan denken: kunnen we nog met deze ideeën werken?

Hoewel Von Ranke grote invloed heeft gehad op de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving en daardoor bij de meeste historici bekend is, bestaat er een nogal eenzijdig beeld van hem. Von

Ranke zou ongeveer zijn gehele leven in de archieven hebben doorgebracht om de bronnen aan de kritiek te toetsen.

Hij heeft zich echter

met veel meer bezig gehouden. Duidelijk is dat de historische arbeid van Von Ranke en zijn geloof onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. Het is opvallend dat veel historici met instemming Von Ranke citeren, om aan zijn woorden vervolgens een geheel eigen draai te geven die vaak lijnrecht staat tegenover wat Von Ranke ermee probeerde uit te drukken. Een voorbeeld hiervan is Nipperdey

In Luther zag Von Ranke iemand die net als hij een middenweg tussen dogmatiek en piëtiïsme had proberen te vinden – en die ook daadwerkelijk had gevonden. Hier Luther aan het werk, in de uitgave van het Nieuwe Testament van 1530 afgebeeld als de evangelist Mattheüs

die uit de uitspraak "Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott" afleidt dat elke periode zelfstandig is, het "zu Gott" verwerpt hij als gedateerd. Door dit te doen haalt hij de basis van het geschiedbeeld van Von Ranke weg: "Gott". Zo laat hij niet zien dat Von Ranke nut heeft voor de hedendaagse historicus, maar propageert hij zijn eigen idee.

Mogelijk kan de vraag vervolgens worden gesteld of we de ideeën van Von Ranke alleen letterlijk mogen toepassen, en wordt daarbij gedacht dat dit ronduit belachelijk zou zijn. Centraal komt dan te staan dat Von Rankes denkkader historicistisch, speculatief wordt gevonden. Dit mag echter geen bezwaar zijn, aangezien het wel bekend mag worden verondersteld dat iedere historicus vooringenomen is. Christelijke denkwijzen roepen blijkbaar meer weerstand op dan andere. Dat staat in direct verband met de gesecculariseerde visie op religie. Belangrijker is het om te beoordelen of Von Rankes denkkader bruikbaar is; de vraag welk paradigma waar is zal waarschijnlijk nooit een onomstreden antwoord kennen.

Von Ranke beschouwde zijn lutherse geloof als waar en ontleende daar twee centrale noties aan: objectiviteit en continuïteit. Willen we Von Ranke recht doen en met zijn ideeën werken dan kunnen we deze begrippen niet loslaten. Over de concrete invulling aan de hand van historische situaties is echter wel discussie mogelijk. Het aan de orde stellen van het spanningsveld tussen objectiviteit en het trachten te duiden van de goddelijke ordening van de dingen, is de waarde van het werk van Von Ranke.¹⁹

Het zoeken naar Gods aanwezigheid in de geschiedenis is immers subjectief, tenzij God zich direct aan mensen openbaart. Von Ranke, niet God, gaf zijn visie; we hoeven zijn invulling niet letterlijk te nemen, wel zijn denkkader.

Personalia

Lammert van Hemert studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Utrecht.
Adres: Croesestraat 13 bis
3522 AA Utrecht
(030) 280 57 97
e-mail: L.vanHemert@stud.let.ruu.nl

Noten

1. Dit artikel is een bewerking van een scriptie geschreven voor de cursus 'Historiografie en theorie van de geschiedenis' aan de Universiteit Utrecht op 20 januari 1999.
2. Breisach, Ernst, *Historiography, ancient, medieval, and modern* (Chicago, 1994²) 233. Mackay signaleert hetzelfde probleem: Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron* (Sliedrecht, 1997) 133.
3. Krieger, Leonard, Ranke. *The Meaning of History* (Chicago, 1977) 355.
4. Een dergelijke houding zie ik bij Thomas Nipperdey, 'Zum problem der Objectivität bei Ranke' in: Wolfgang J. Mommsen, *Leopold von Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft* (Stuttgart, 1988). Deze bundel bevat bijdragen die zijn uitgesproken op een symposium ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van Leopold von Ranke.
5. Tessitore, Fulvio, 'Rankes "Lutherfragment" und die Idee der Universalgeschichte' in: Mommsen, *Leopold von Ranke*, 28.
6. Kupisch, Karl, *Die Hieroglyphe Gottes. Große Historiker der bürgerlichen Epoche von Ranke bis Meinecke* (München, 1967) 10.
7. Ibidem, 13.
8. Mackay, *Geschiedenis bij de Bron*, 127-130.
9. Kupisch, *Die Hieroglyphe Gottes*, 16.
10. Tessitore, 'Rankes "Lutherfragment"' in: Mommsen, *Leopold von Ranke*, 30.
11. Kupisch, *Die Hieroglyphe Gottes*, 36.
12. Onder andere bij Nipperdey, 'Zum Problem der Objectivität bei

Voor Von Ranke was het door zijn studie van de geschiedenis duidelijk dat de mens niet de aanzet kon geven tot een perfecte wereld. Hij zag de dagelijkse zondeval bewezen in de historie (Hugo van der Goes, 'De zondeval, linkerdeel van een triptiek, vóór 1470)

Ranke' in: Mommsen, *Leopold von Ranke*, 218.

13. Krieger, *Ranke*, 177, 347.

14. Ibidem, 153.

15. Ibidem, 162v., het citaat is van Von Ranke, Krieger geeft het echter in het Engels weer.

16. Ibidem, 156.

17. Schleier, 'Geschichtstheorie und Geschichtsschreibung', in: Mommsen, *Leopold von Ranke*, 123.

18. Kupisch, *Die Hieroglyphe Gottes*, 37.

19. Zie noot 8-11.

20. Mackay, *Geschiedenis bij de Bron*, 123v. geeft een beknopt overzicht van de invloed van Von Ranke en zijn leerlingen.

Eusebius' Kerkgeschiedenis: Een monument uit de vroege kerk

Zoals Flavius Josephus de geschiedenis van het joodse volk beschreef, zo stelde Eusebius van Caesarea de eerste eeuwen van de christelijke kerk te boek. De bisschop liet met zijn Kerkgeschiedenis een imposant monument na. Het boek geldt als een klassieker en vormt tot op de dag van vandaag een onmisbare bron voor de bestudering van de vroege kerk. Dr. Chr. Fahner, theoloog en taalwetenschapper, verzorgde een nieuwe vertaling in modern Nederlands.

- Jan-Kees Karels -

De voorlaatste Nederlandse vertaling is ouder dan vijftig jaar. Door het wat oude taalgebruik is ze voor de huidige lezer vrij moeilijk toegankelijk. Dr. Fahner heeft het boek van Eusebius leesbaar gemaakt voor het hedendaagse publiek.

Het belang van Eusebius' *Kerkgeschiedenis* is duidelijk: het vormt het startpunt van een historiografische traditie die eeuwenlang de christelijke visie op de geschiedenis heeft bepaald, stelt Fahner in zijn 'Inleiding'.¹

Eusebius snijdt allerlei thema's aan die nog steeds actueel zijn, zoals de relatie tussen christenen en joden, de verhouding tussen geestelijke macht en staatsmacht, de ontwikkeling en het belang van dogma's en de bereidheid tot lijden omwille van het geloof.²

Voordat ik de hoofdthema's uit de *Kerkgeschiedenis* aan de orde stel, geef ik enkele biografische en bibliografische gegevens over de auteur.

Oeuvre

Een van de projecten van Herodes de Grote was de bouw van een havenstad aan de oostkust van de Middellandse zee. De fraaie keizerstad kreeg de naam Caesarea - afgeleid van de Latijnse term *caesar*, keizer. Hier kwam Eusebius omstreeks het jaar 260 ter wereld. Hij kreeg in die stad zijn onderwijs en schreef er de meeste van zijn ongeveer 45 werken. Hij was er getuige van het lijden van martelaren tijdens de christenvervolging. Samen met zijn leermeester

Pamphilus - die in het jaar 309 gevangen werd genomen - verzorgde Eusebius een herziening van de Septuaginta, de Griekse vertaling van het Oude Testament. Na de dood van zijn leermeester vertrok de leerling eerst voor korte tijd naar Tyrus en daarna naar Alexandrië, waar hij in de gevangenis terecht kwam. In het jaar 314 werd hij in Caesarea tot bisschop bevestigd, een positie die hij zijn verdere leven zou innemen. Rond het jaar 340 overleed hij op circa tachtigjarige leeftijd.

Eusebius stond in nauw contact met Constantijn de Grote, de eerste Romeinse keizer die publiekelijk overging tot het christelijk geloof en het verhief tot staatsgodsdienst. Als bisschop raakte Eusebius betrokken bij allerlei kerkpolitieke kwesties in zijn tijd, zoals de discussie over de christologie tussen de bisschoppen Arius en Athanasius. Als lid van kerkelijke vergaderingen, adviseur van de keizer en theoloog kreeg hij er mee te maken. Tijdens de concilies van Nicea (325), Tyrus (335), Jeruzalem (335) en Constantinopel (336) oefende hij zijn invloed uit. Daarnaast was hij als auteur actief. Van zijn grotere en kleinere werken is ongeveer een derde deel bewaard gebleven. De meesten gingen verloren of werden in fragmenten overgeleverd. Zijn hoofdwerk is de *Kerkgeschiedenis*, die de eeuwen door talloze drukken heeft beleefd. Een kleiner werk is bijvoorbeeld een dankrede bij de opening van de kathedraal te Tyrus, die in de *Kerkgeschiedenis* is opgenomen.³

"Door dit huis te bouwen", schrijft Eusebius, "heeft Hij een begrijpelijke afbeelding op deze aarde gemaakt van de dingen die boven het hemelgewelf verheven zijn. In heel Zijn schepping en door al Zijn redelijke schepselen op aarde moet de Vader geëerd en aanbeden worden."⁴ Gods schepping in haar geheel en kerkgebouwen in het bijzonder vormen in Eusebius' visie een afspiegeling van Gods glorie, werk en almacht. De rede vertoont sporen van de allegorische uitleg, die in de traditie van de kerkvader Origines werd beoefend. Eusebius schreef verder onder meer een boek met beschrijvingen van bijbelse plaatsnamen, een verweerschrift tegen Marcellus, een zeer lovende *Leven van Constantijn* en een al even lovende *Lofrede op Constantijn*, een commentaar op Jesaja en een aantal commentaren op de Psalmen.

Kerkgeschiedenis

De *Kerkgeschiedenis* omvat tien boeken. In het eerste boek geeft Eusebius de hoofdlijn van zijn werk aan: "Het is mijn bedoeling verslag te doen van de personen die de heilige apostelen hebben opgevoed en van de tijden waarin ze dat deden. De periode die ik

beschrijf begint met het optreden van onze Heiland en strekt zich uit tot het heden.⁵ Het gaat hem dus om de apostolische successie, de ononderbroken lijn van de eerste apostelen tot het begin van de vierde eeuw, als keizer Constantijn met zijn overgang tot het christelijk geloof het christendom tot staatsgodsdienst verheft.

Het contrapunt voor deze apostolische lijn vormen bij Eusebius de talloze dwalingen en ketterijen waartegen de christenen zich hebben geweerd. "Ook zal ik beschrijven", vervolgt de bisschop, "hoeveel mensen zichzelf hebben opgeworpen om met graagte allerlei nieuwbakken dwalingen te verkondigen en op de spits te drijven. (...) Deze mensen hebben de kudde van Christus ongenadig aangevallen, zoals verscheurende wolven doen."⁶

De aanvankelijk vanuit de geloofsoverlevering levende gemeenten ontwikkelden zich tot een kerk die definiërend theologie bedrijft en een christelijke leer ontwerpt. Eusebius laat telkens weer zien dat kerkgeschiedenis een verhaal is van rechtzinnigen en kettters, van orthodoxie en heterodoxie. Beide articuleren elkaar, en de vraag kan gesteld worden of ze wel zonder elkaar kunnen bestaan.⁷

Een belangrijk thema in de *Kerkgeschiedenis* zijn de lotgevallen van het joodse volk. De rampzalige oorlog die hen overkomt, waaronder de verwoesting van de tempel in het jaar 70, ziet Eusebius evenals vele andere van zijn medechristenen als een ingrijpen van God in de geschiedenis. De joden worden zo gestraft omdat ze de Heiland aan het kruis hebben geslagen. Wat heden ten dage voor de meeste christen-historici een delicate aangelegenheid is geworden, zien we bij deze vroege kerkhistoricus onbekommerd toegepast: Gods - in dit geval slaande en straffende - hand wordt in het geschiedverhaal aangewezen. Tot lang na Eusebius is deze wijze van geschiedschrijven in zwang geweest. Te denken valt bijvoorbeeld aan het boek *De wonderen des Allerhoogsten* (1668) van de zeventiende-eeuwse predikant Abraham van de Velde, voor wie de vaderlandse historie een schrijven van God is en een verhaal van Zijn daden.⁸

Dr. Fahner besteedt in zijn inleiding apart aandacht aan wat hij noemt de 'historische omgeving'. Hij wijst op het verschil tussen het wereldbeeld van Eusebius en dat van de hedendaagse mens. Sinds de achttiende eeuw wordt het aardse gebeuren steeds minder geïnterpreteerd vanuit een metafysische zingeving.⁹

Er is een gesloten wereldbeeld ontstaan waarin geen ruimte meer is voor Goddelijk ingrijpen. Christenen in deze tijd hebben daar een flinke tik van meegekregen.

Een zichzelf respecterend christen-historicus die graag ook door zijn seculiere vakbroeders gerespecteerd wil worden, haalt het niet meer in zijn hoofd in *concreto* Gods vinger in het gebeuren aan te wijzen. Eusebius leefde in een andere tijd. Zijn wereld werd beheerst door goden, geesten, engelen en duivelen. Een essentieel verschil tussen de vroege christenen en hun omgeving, schrijft Fahner, ligt hierin, dat de christenen zich niet overgegeven achtten aan de grillige wil van goden of duistere machten, maar vertrouwden op een liefdevolle, persoonlijke God, die zich met de wereld bemoeit.¹⁰

De Heilige Geest van God leidt de gelovigen en werkt het heil in hen - dit in onderscheid van de godenrituelen, mysteriegodsdiensten, zelfverlossende 'gnosis'-religie of keizercultus. De *Kerkgeschiedenis* van Eusebius is te plaatsen in de apologetische traditie van bisschoppen als Tertullianus en Irenaeus. Een belangrijk argument voor hem vormt de voorspelling van Christus in het Oude Testament: Christus' komst vond precies plaats op de wijze die de profeten hadden aangewezen.¹¹

Ook de snelle verspreiding van het christelijk geloof vormt een apologetisch argument: "Het was door de invloed en inwerking vanuit de hemel, dat de leer van de Heiland al snel de hele wereld verlichtte, als de stralen van de zon. Zoals de goddelijke profetie al had aangeduid, was nu het geluid van de geïnspireerde evangelisten en apostelen gegaan over de ganse aarde; en hun redenen aan het einde der wereld (Ps. 19). Zoals de vloer van een schuur al snel met koren bedekt is, zo werd het aardrijk in snel tempo vervuld met duizenden gemeenten in alle steden en dorpen."¹²

Naast de apostolische successie en de relatie van het christendom tot het jodendom, nemen de vervolgingen in de *Kerkgeschiedenis* een grote plaats in. Het verhaal van de talloze martelaren illustreert de strijd tussen de zich uitbreidende christelijke gemeenten en de soms vijandige omgeving. Eusebius schroomt niet de details van de terechtstellingen te vermelden. Zo citeert hij een bron waarin verhaald wordt hoe christenen tijdens het bewind van keizer Decius (249-251) werden gemarteld: "Ze grepen eerst een oude man, Metras heette hij, en bevalen hem om goddeloze dingen te zeggen; maar hij wilde niet gehoorzamen; daarop sloegen ze hem met stokken op zijn lichaam, ze prikten scherpe rietstengels in zijn gezicht en ogen, en sleepten hem naar een buitenwijk; daar stenigden ze hem." Niet veel beter verging het een "gelovige vrouw, Quinta geheten". Ze sleepten haar naar een afgodsbeeld en wilden haar dwingen het te aanbidden. "Vol afschuw draaide ze zich om; toen bonden ze haar voeten samen en sleepten haar voort, door de hele stad heen, over de scherpe straatstenen; telkens stootte ze zich weer aan de grote stenen, terwijl ze haar ook nog bleven geselen; zo brachten ze haar naar dezelfde plek en stenigden haar."¹³

Tot slot moet worden gewezen op nog een belangrijk thema in het boek: de komst van keizer Constantijn, onder wie het christelijk

geloof een gezegende tijd tegemoet gaat. De bekering van Constantijn tot het christelijk geloof (circa 312) heeft grote invloed op het verdere verloop van de kerk in Europa gehad. Eusebius heeft zijn *Kerkgeschiedenis* geschreven vanuit het perspectief van de Constantijnse wending. "Over alle gebeuren heen spant zich het Godsbestuur, dat tenslotte uitmondt in de heerlijke tijd, waarin keizer Constantijn de Grote de godsdienst van de christenen geoorloofd verklaart", paraphraseert Fahner in zijn inleiding.¹⁴

Die wending in de geschiedenis, aan het eind van de tien boeken beschreven, vormt een soort climax. Eusebius, die zelf nauw met de keizer heeft samengewerkt, wordt lyrisch en enthousiast. "God schonk uit de hoge hemel aan Constantinus de vrucht van diens vroomheid."¹⁵

De keizer ging samen met zijn zoon Crispus, "zijn reddende hand uitstrekken om alle mensen te helpen, die dreigden ten onder te gaan.

Een zichzelf respecterend christen-historicus die graag ook door zijn seculiere vakbroeders gerespecteerd wil worden, haalt het niet meer in zijn hoofd in concreto Gods vinger in het gebeuren aan te wijzen

Zo stelden vader en zoon hun leger in slagorde op rond de haters van God. Vader en zoon hadden daarbij God, de Koning van het heelal, en Zijn Zoon, aller Heiland, als Gids en Medestrijder." Die haters van God waren zijn zwager Licinius, keizer in het Oostelijke deel van het Romeinse Rijk, en diens legers. Het is volgens G. J. D. Aalders niet duidelijk waarom Licinius rond 320 overging tot repressieve maatregelen tegen de christenen in zijn rijk. "Alle verklaringen blijven gissingen. Waarschijnlijk heeft hij nooit veel sympathie gehad voor het christendom en verwachtte hij tenslotte, als het op een laatste krachtmeting met Constantijn zou aankomen, dat de oude goden van de voorvaders aan zijn zijde zouden staan."¹⁶

Dat was dus niet het geval. Licinius werd door Constantijn verslagen, zodat ook het oostelijk deel van het Romeinse Rijk onder zijn beheer kwam. Wat waren de onderdanen blij, meldt Eusebius. "In steden en dorpen, overal prees men God, dansend en lofzingend van vreugde."¹⁷

Evaluatie

Dr. Fahner heeft met deze vertaling een belangrijke bron uit de vroege kerk voor een breder publiek toegankelijk gemaakt. In de inleiding komt de persoon van Eusebius, zijn werk, theologie en invloed voor het voetlicht. Fahner verantwoordt ook bepaalde keuzes bij het vertaalwerk. Zo zijn de lange en ingewikkelde Griekstalige zinnen van Eusebius vaak doorgeknipt. Ter vergelijking: de eerste zin van de Griekse tekst telt 166 woorden, in de vertaling van Fahner zijn het er 13 en volgt de overige informatie in de volgende zinnen. Op deze wijze heeft Fahner wat hij "nodeloze onduidelijkheid" noemt, sterk gereduceerd.¹⁸ Achterin is een register met bijbelteksten opgenomen. Dat heeft als voordeel dat in een enkele oogopslag te zien is welke teksten in die tijd geliefd waren, of in elk geval circuleerden. Verder is er een lijst van Romeinse keizers, een kaartenopgave en een register van namen en plaatsen.

Wie wil kennismaken met het vroege christendom zou dit boek moeten lezen. Het kan geen kwaad het eigen christen-zijn in deze

maatschappij te confronteren met dat van christenen uit de eerste eeuwen van de kerk. Wat in deze confrontatie steeds weer treft, is de grote bereidheid tot lijden zoals dat naar voren komen in de martelaarsverhalen. Ook de accenten die gelegd worden in die tijd zijn toch weer anders dan bijvoorbeeld in het zestiende-eeuwse reformatorische geloofsgoed van Luther en Calvijn. Genade en menselijk handelen, is mijn indruk, stonden veel meer op één lijn, waren minder scherp afgebakend. Wie naast hervormd, gereformeerd, Nederlands-gereformeerd, gereformeerd-vrijgemaakt, christelijk-gereformeerd of welk ander kerkelijk genootschap, óók nog een beetje katholiek wenst te zijn, heeft aan deze klassieker een goede ingang. Met de woorden van Eusebius: "De naam van christen dragen wil zeggen, dat men door de kennis en de leer van Christus een aantal dingen in de praktijk brengt: verstandigheid en rechtvaardigheid, zelfbeheersing en sterke deugdzaamheid, en de vrome vereering van de enig ware God van alles."¹⁹

(N.a.v. 'Eusebius' *Kerkgeschiedenis*. Vertaald, bewerkt en van aantekeningen voorzien door dr. Chr. Fahner. (Zoetermeer, 2000) f 65,00)

Noten

1. Fahner, 'Inleiding', in: Eusebius' *Kerkgeschiedenis*, 19.
2. De relatie tussen christenen en joden is hoofdthema in het recent verschenen boek van de Amerikaanse auteur James Carroll, *Constantine's Sword. The Church and the Jews: A History* (Boston, 2001); Carroll noemt de relatie tussen christenen en joden het centrale thema van de kerkgeschiedenis.
3. Zie Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 412-429 (10.4).
4. *Ibidem*, 428-429 (10.4).
5. *Ibidem*, 39 (1.1).
6. *Ibidem*.
7. Vergelijk de inaugurele rede van Daniela Müller, *Geschiedenis van kettens is geschiedenis van de kerk. 'Ohne Ketzer gibt es keine Geschichte'* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar kerk- en dogmageschiedenis aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht op donderdag 1 februari 2001) (Utrecht, 2001) 6v.
8. Vgl. A.Th. Van Deursen, 'Nadere Reformatie en geschiedbeoefening. Abraham van de Velde en Franciscus Ridderus', in: idem, *De eeuw in ons hark. Negentwintig opstellen over geschiedenis, geschiedschrijving en geschiedbeleving* (Franeker, 1991), 174-188, aldaar 177-178: "Van de Velde's aandeel bestaat (...) vooral hierin, dat hij bijeenbrengt wat in de bronnen verspreid ligt, en alles op het thema van Gods wonderbaarlijk ingrijpen concentreert. Het is die concentratie, die zijn werk een eigen massieve kracht geeft."
9. Vgl. Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje. Dutch Calvinism and the Search for the Social Centre* (Kampen, 1993); de auteur beschrijft hoe in Nederland het 'bovenwereldlijke' steeds afhankelijker van het 'wereldlijke' is geworden.
10. Fahner, 'Inleiding', in: Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 32.
11. *Ibidem*.
12. Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 81 (2.3).
13. *Ibidem*, 289 (6.41).
14. Fahner, 'Inleiding', in: *Kerkgeschiedenis*, 25.
15. Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 441 (10.9).
16. Zie G.J.D. Aalders, *De grote vergissing. Kerk en staat in het begin van de vierde eeuw* (Kampen, 1979) 101, vgl. de studie van Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean world from the second century AD to the conversion of Constantine* (Londen, 1986) hoofdstuk 12: 'Constantine and the Church'.
17. Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 441-443 (10.9).
18. Voor meer informatie over de kwaliteit van de vertaling zie men: A. van de Beek, 'Bemiddelaar tussen kerk en keizer', *Reformatorisch Dagblad* woensdag 28 februari 2001, katern Boeken.
19. Eusebius, *Kerkgeschiedenis*, 53 (1.4).

Personalia

Drs Jan-Kees Karels is redacteur bij het Reformatorisch Dagblad.

Adres: Ambachtstraat 3 bis, 3512 ER Utrecht

E-mail: jckarels@refdag.nl

Parlementariër Leen van Dijke gemeenschap moeten genociden

Een kwestie van

Vanaf begin 1915 brachten de Jong-Turken in het Ottomaanse Rijk in een paar jaar tijd naar schatting anderhalf miljoen christelijke Armeniërs op gruwelijke wijze om het leven: de eerste genocide van de twintigste eeuw. Het is hoog tijd dat Nederland deze volkenmoord officieel erkent en veroordeelt, vindt ChristenUnie-kamerlid Leen van Dijke. "Hoe meer landen tot officiële erkenning overgaan, hoe groter de kans dat Turkije eindelijk schuld zal bekennen. Dat laatste is weer van belang om de politieke verhoudingen in de Kaukasus enigszins te normaliseren."

- Addy de Jong -

Noem de naam Armenië en de meeste Nederlanders zullen geen teken van herkenning geven. Slechts een enkeling heeft er associaties bij. Sommigen herinneren zich de zware aardbeving van 1989 nog, die onder de bevolking van de voormalige Sovjetrepubliek - onafhankelijk sinds 1991 - zeker vijftienduizend slachtoffers eiste. Maar daarmee houdt de kennis van het land meestal wel op. Dat de Armeniërs aan het begin van de vorige eeuw massaal het slachtoffer zijn geworden van massale Turkse gewelddaden, staat een moderne burger nauwelijks nog voor de geest. Voor de Armeniërs zelf is de genocide echter nog altijd levende werkelijkheid. De meeste van hen kunnen in hun voorgeslacht meerdere personen aanwijzen die door het Turkse geweld om het leven kwamen.

Geblokkeerd

Een gezonde verwerking van deze traumatische gebeurtenissen wordt met name geblokkeerd door de halsstarrige weigering van Turkije om de wandaden binnen het Ottomaanse Rijk begaan te erkennen en te veroordelen. Nog altijd laat Turkije geen kans onbenut om de genocide te ontkennen, bagatelliseren of in een verontschuldigende context te plaatsen.

Twee voorbeelden ter illustratie. Eind vorig jaar verscheen in de Volkskrant een artikel over de door velen vergeten volkenmoord. Prompt volgde in hetzelfde dagblad een ingezonden brief door de Turkse ambassade vol ontkenningen en bagatelliserings.

Op 19 januari nam de Franse Nationale Vergadering een wetsvoorstel aan waarin Frankrijk "de Armeense volkenmoord van 1915" officieel erkent. Turkije reageerde woedend en trok meteen zijn ambassadeur terug. Zes dagen eerder al publiceerde een Turkse krant namen en adressen van Franse politici en journalisten. De Turkse bevolking werd op deze wijze opgeroepen om genoemde personen te bombarderen met waarschuwend e-mails en brieven.

Door deze verkrampte houding van Turkije deinen de golven van geweld die in 1910 over de Armeniërs losbarstten in de huidige politieke en maatschappelijke context heviger na dan strikt noodzakelijk is. Zo kan de ijzige sfeer tussen Armenië en zijn buurlanden, waaronder het aan Turkije verwante Azerbeidzjan, niet ontdooien zonder dat Turkije zijn afwerende houding opgeeft tegenover elk open debat over de genocide.

Doorbreken

Iemand die deze patstelling graag zou doorbreken en de kwestie van de genocide op de Armeniërs op de internationale politieke agenda zou willen zien, is het ChristenUnie-kamerlid Leen van Dijke. De politicus bezocht afgelopen zomer op eigen initiatief de onafhankelijke Republiek Armenië. Twee weken reisde hij er rond en sprak hij er met gewone burgers, met ondernemers, met parlementsleden en ministers.

Het genocide-vraagstuk was niet het eerste motief voor Van Dijke om de Transkaukasische republiek te bezoeken. Van Dijke: "Armenië fascineert mij al langere tijd, met name door zijn rijke culturele verleden, gestempeld door het christendom. Die fascinatie is nog versterkt doordat mijn schoonzoon een Armeniër is. Toen ik besloot deze zomer het land te bezoeken, was mijn primaire doel te onderzoeken of de relatie tussen de Europese Unie en Armenië, meer het in bijzonder de relatie tussen Nederland en Armenië, niet verbeterd kon worden. Het land heeft het economisch en politiek uiterst moeilijk. Het lukt maar niet om de omschakeling te maken van een communistische, geleide economie, naar een vrijemarkteconomie. Financieel-economisch holt Armenië achteruit. Burgers verlieten de afgelopen jaren bij honderdduizenden het land. Er wordt in Armenië bittere armoede geleden. Volgens mij zouden wij vanuit het rijke Westen best meer hulp aan dit land kunnen bieden. Niet alleen noodhulp, maar ook structurele ontwikkelingshulp."

De: "Turkije en internationale de op Armeniërs erkennen"

rechtvaardigheid

Geïsoleerd

Volgens de ChristenUnie-politicus is er een aantal redenen waarom de EU in het algemeen en Nederland in het bijzonder zich juist om dát land zouden moeten bekommeren: "Armenië is het enige christelijke land in die regio, omringd door islamitische landen als Turkije, Iran en Azerbeidzjan. Ook het buurland Georgië heeft het niet gemakkelijk, maar dat is toch veel meer op Rusland georiënteerd. Armenië daarentegen is politiek en geografisch sterk geïsoleerd. Het is een land dat niet voor zichzelf op kan komen, zodat ik het vanuit mijn christelijk-sociaal gedachtegoed heel goed kan motiveren waarom ik speciaal voor Armenië aandacht vraag. Daarbij komt dat Nederland Armenië vertegenwoordigt bij het IMF. Dat geeft verantwoordelijkheden."

Leen van Dijke met de heer Torosian,
vice-voorzitter van het Armeens parlement.

Eenmaal in de Armeense hoofdstad Yerevan, bleek Van Dijke dat allerlei actuele problemen waar het land mee worstelt, niet los gezien kunnen worden van de geschiedenis, in het bijzonder de genocide. "De geschiedenis van de Armeense natie is in veel opzichten te vergelijken met die van Israël. Het is een historie van verdrijving en deportaties, uitmondend in genocide en een wereldwijde diaspora. Als je je in de Armeense gemeenschap begeeft, hetzij hier in Nederland, hetzij in het land zelf, proef je hoe dat alles onder de mensen nog leeft. Het is als de Holocaust bij de Joden."

"Die herinnering aan de Turkse wandaden zal misschien ooit slijten, maar nu is zij nog ondervonden werkelijkheid. Men heeft de verhalen gehoord van opa of oma. Kom eens in Jeruzalem of Syrië: overal vindt je Armeense gemeenschappen die dáár, zonder de genocide, niet geweest zouden zijn. Vraag in Yerevan of men je iets van de stad wil laten zien, en het eerste waar men je heenbrengt is de Matenadaran, een museum met oude Armeense handschriften, én het monument voor de genocide."

Landverraad

Het monument voor de herdenking van de volkenmoord, met bijbehorend museum, is weliswaar niet zo groot en uitgebreid als Yad Vashem in Jeruzalem, maar het is niet minder indrukwekkend. Met behulp van foto's, landkaarten en ander bronnenmateriaal laat het museum zien hoe de Armeniërs eeuwenlang een getolereerde bevolkingsgroep binnen het Ottomaanse Rijk vormden, maar in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog door de Jong-Turken beschuldigd werden van landverraad en samenscholing met de Russen. Grote groepen Armeniërs werden weggehaald uit hun traditionele leefgebieden in West-Anatolië. De mannen werden veelal direct apart genomen en doodgeschoten. Vrouwen en kinderen moesten lange marsen maken en werden uiteindelijk gedropt in de woestijnen van Libanon en Syrië. Op de barre tochten zonder voedsel en water overleden nog eens duizenden Armeniërs...

De genocide heeft ook voor de beoordeling van de huidige politieke situatie in de Trans-Kaukusus betekenis, zo ontdekte Van Dijke: "Je kunt tegen een Armeniër wel zeggen: aan de andere kant van de grens wonen ook mensen, maar zo'n opmerking landt daar niet. Nee, aan de andere kant van de grens wonen Turken. Dat woord wordt met een mengeling van angst en diepe weezin uitgesproken. Die houding tegenover Turkije verklaart vervolgens ook iets van de diepte van het conflict met Azerbeidzjan over Nagorny-Karabach. De Azeri's zijn volkenkundig gezien immers Turken?"

Holocaust

De slechte verhouding met beide buurlanden heeft ingrijpende gevolgen voor de economie van Armenië. Het land heeft niet alleen zelf geen zeehavens, maar kan in de huidige situatie ook geen gebruik maken van de havens van buurlanden. Het is daarom voor Van Dijke glashelder dat veel problemen in de regio, in het bijzonder de problemen van Armenië, pas opgelost kunnen worden als Turkije de genocide op de Armeniërs erkent en daarover schuld bekent: "Dat is in de eerste plaats al nodig vanwege de rechtvaardigheid. Stel je voor dat Duitsland zou volhouden dat de Holocaust er nooit geweest is? Dat zou toch door de hele wereld als een grove belediging worden opgevat? De internationale gemeenschap moet er alles aan gelegen zijn Turkije te dwingen de Armeense volkenmoord te erkennen. Het is van het grootste belang dat een nieuwe generatie – of het nu om Turken, Armeniërs of andere nationaliteiten gaat – ziet dat je niet zomaar een volk uit kunt moorden. Dat zoiets je altijd blijft achtervolgen."

"Toen Hitler Polen binnenviel en de Joden daar uit wilde roeien, vroegen zijn generaals hoe er dan later over hem geoordeeld zou worden. 'Geen probleem,' antwoordde de Führer: 'Want wie denkt er tegenwoordig nog aan de Armeniërs?' Om dat soort arrogantie te

bestrijden en elke grond daaraan te ontnemen, moeten we Turkije blijven achtervolgen met het verleden", vindt Van Dijke.

Ottomaanse Rijk

Kom bij hem dan ook niet aan met het door Turkije gebruikte argument dat de wandaden begaan zijn door het Ottomaanse Rijk en niet door het huidige Turkije: "Dat zou hetzelfde zijn als wanneer het huidige Duitsland zou zeggen: met de Holocaust hebben wij niets te maken, want die is door het Derde Rijk gepleegd. Zo'n redenering zou toch door niemand geaccepteerd worden?"

Ook de geschiedwetenschappelijke vraag of hier wel van een genocide gesproken kan worden, brengt hem niet van zijn stuk: "Als in de situatie van Joegoslavië ook over genocide gesproken wordt en als dat voor ons reden is om bommen te gaan gooien, dan moeten we over de Armeense volkenmoord even verontwaardigd zijn. Exacte getallen doen aan het principe niet af of toe. Ook als het er geen 1,5 miljoen geweest zijn, maar 700.000, blijft het verschrikkelijk. Verder staat het zondermeer vast dat het om een systematische poging tot uitroeiing van een volk gaat, aangemoedigd door machthebbers. Voor zo'n gebeurtenis bestaat een aanduiding: genocide. Daarbij

De Armeense genocide

Op 24 april herdenken naar schatting acht miljoen Armeniërs, van wie twee miljoen in de Republiek Armenië en rest over hele aardbol verspreid, de grootste ramp in hun geschiedenis: de massamoord door de Turken in het jaar 1915 en daarna

Eeuwenlang hadden de christelijke Armeniërs hun bestaan binnen het Ottomaanse Rijk als maatschappelijk achtergestelde, maar niettemin getolereerde minderheid. Hun situatie verslechterde echter aanzienlijk toen het Ottomaanse Rijk in de negentiende eeuw tekenen van ernstig verval begon te vertonen. Het rijk stortte bestuurlijk, financieel en militair in door grote binnenlandse corruptie en door militaire druk van buitenaf. Tegelijkertijd werden minderheden in het Ottomaanse Rijk aangehaakt door romantische idealen uit West-Europa, met name die van het nationalisme.

Beide ontwikkelingen leidden tot steeds grotere spanningen tussen de Turkse machthebbers en Armeense gemeenschap. Eind negentiende eeuw ontstonden Armeense zelfverdedigingsgroepen die culturele vrijheid eisten, het recht op vrije pers en samenkomst en het recht om wapens te dragen. Terwijl buitenlandse mogendheden de Armeniërs bijvielen in hun hervormingspogingen, begonnen onder sultan Abdoel Hamid systematische moordpartijen op grote schaal op Armeense gemeenschappen in met name Sassoen (1894) en Zeytoen (1895-1896). Reeds in die jaren vielen onder de Armeniërs meer dan 200.000 doden.

Daarna leek een kentering ten goede tot stand te komen. In 1908 kwamen in het Ottomaanse Rijk de Jong-Turken aan de macht, een relatief liberale, moderne en gelijkheidslevende groep. Maar de euforie hierover keerde snel om in het tegendeel, toen juist de Jong-Turken blijken gaven van extreem chauvinisme.

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, namen de Jong-Turken hun

kans waar om het oude, intern verdeelde Ottomaanse Rijk om te vormen tot een homogeen-Turkse eenheidsstaat. Zodra zij, strijdend aan de kant van de centrale mogendheden, in oorlog raakten met de Sovjet-Unie, begonnen zij de Armeniërs, die voor een deel op Russisch, voor een deel op Turks grondgebied leefden, af te schilderen als landverraders en vijfde colonne. Op grond van het argument van nationale veiligheid deporteerden zij de Armeniërs uit de frontgebieden – en weldra uit het hele Ottomaanse Rijk – richting 'nieuwe vestigingscentra'.

De eerste stap om het 'Armeense probleem' op te lossen was het ontwapenen van Armeense soldaten in het Ottomaanse leger. In januari 1915 werden zij ingedeeld in werkbataljons en vervolgens geëxecuteerd. Op 24 april werden 650 Armeense notabelen uit Istanbul opgepakt en vermoord. Dat was het startschot voor de eigenlijke genocide.

In de maanden daarna vonden in alle provincies waar Armeniërs woonden, arrestaties, martelingen en standrechtelijke executies plaats. Vrouwen, kinderen en ouden van dagen werden in lange marsen naar de woestijnen van Syrië en Irak gedreven, waar zij zogenaamd in landbouwkolonies konden gaan werken. Fetelijk werden zij, zonder enige voorziening in de gloeiende woestijnen achtergelaten.

Dat wil zeggen, degenen die er überhaupt aankwamen. Veien bezweken onderweg door voedselgebrek en ontberingen. De lange colonnes werden onderweg vaak geteisterd door banden, de vrouwen werden verkracht, moesten de tocht soms naakt volbrengen. Het vogelvrije volk werd bijgedreven in spelonken en levend verbrand, storte zich met hele families tegelijk in ravijnen en rivieren.

Toen het Turkse ministerie van binnenlandse zaken in 1916 de balans opgaf, sprak het van 800.000 slachtoffers. Armeense bronnen hebben het altijd gehouden op 1,5 miljoen doden.

hoeft niet ontkend te worden dat de Armeniërs ook geen lieverdjes waren. De werkelijkheid is zelden volledig zwart-wit. Maar eventuele wandaden door Armeniërs staan getalsmatig in geen enkele verhouding tot wat de Turken deden. Het minste dat nu nog gebeuren kan, is dat Turkije openlijk zijn spijt betuigt.”

Westerse waarden

Een goede gelegenheid om Turkije een handje te helpen de genocide te erkennen, is de wens van dat land om toe te treden tot de Europese Unie. Van Dijke: “Dat moment moet Europa benutten door erkenning van de genocide als voorwaarde te gebruiken voor toetreding. Turkije moet beseffen dat lid worden van de EU niet zomaar iets is, maar dat dat ook betekent het toetreden tot een bepaalde waardengemeenschap. Het land moet bewijzen dat het westerse waarden als mensenrechten en dergelijke niet alleen met de lippen, maar ook met de daad eerbiedigt. Bij die waarden hoort een bepaalde manier van omgaan met minderheden in een land.”

Wat dit betreft is het toch wel opmerkelijk dat de Armeense gemeenschap in Turkije niet blij is met de internationale druk die op Turkije wordt uitgeoefend om de genocide te erkennen. Van Dijke: “De Armeniërs daar hebben liever dat wij ophouden met onze acties. Blijkbaar hebben zij iets te vrezen! Dat geeft aan dat er in Turkije nog een heel veranderingsproces nodig is, voor het land qua mentaliteit rijp is voor de EU.”

Zijn er al tekenen dat het de goede kant opgaat? “Een bemoedigend signaal is bijvoorbeeld dat een omvangrijke liberale Turkse gemeenschap in Duitsland erkent dat er van genocide sprake is geweest”, vindt Van Dijke. “Die gemeenschap bepleit verzoening en schuldbelijdenis en schrijft daar brieven over naar bijvoorbeeld het Nederlandse parlement. Ook in Turkije zelf bestaat een liberale stroming. Ik hoop dat die aan invloed zal winnen. Dat dat zal gebeuren is niet geheel onaannemelijk, aangezien vooral de liberale Turken op sympathie kunnen rekenen in Europa. De Turken zullen toch ook hun knopen wel tellen. Ze kunnen het zich niet veroorloven aan de zijlijn te blijven staan, terwijl hun munt devalueert en in West-Europa de welvaart bloeit.”

Resoluties

Verder neemt Van Dijke ook in de westerse wereld een toenemend engagement waar: “Italië, Griekenland en Frankrijk hebben resoluties aangenomen. In de Verenigde Staten heeft de volksvertegenwoordiging zich erover uitgesproken. Ook het Europees Parlement heeft een amendement van deze strekking aangenomen. Mijn fractie heeft daar ook met volle overtuiging voorgestemd. Naarmate de internationale druk toeneemt, zal het voor Turkije toch steeds moeilijker worden de feiten te ontkennen.”

“Daar komt bij dat je in deze open wereld steeds moeilijker iets kunt verbloemen. Ook in Turkije kan men alle informatie die men wil van internet plukken. Als de Amerikaanse president in april, de maand van de herdenking van de genocide, openlijk spreekt over 1,5 miljoen slachtoffers, dan kan men daarvan ook in Turkije kennis nemen.”

In het rijtje landen dat onomwonden stelling genomen heeft in de genocidewestie en het met die stellingname Turkije steeds moeilijker maakt, zou eigenlijk ook Nederland thuis horen, vindt Van Dijke: “Ons land vertegenwoordigt Armenië in IMF-verband en zou zich dus verantwoordelijk moeten voelen voor de Transkaukasische Republiek. Nu beseft ik best dat een resolutie door het parlement in Nederland niet zo voor de hand ligt. Het parlement heeft in ons land niet zo'n zelfstandige positie als in presidentiële stelsels zoals in Frankrijk en Amerika.

Maar waarom zouden we het Nederlandse poldermodel niet te baat te nemen door als fractievoorzitters een brief te schrijven aan de Armeense gemeenschap in Nederland? Zo'n brief zou een zelfstandige rol kunnen vervullen in de wijze waarop de Nederlandse Armeniërs met de herdenking van de genocide om kunnen gaan. Nederland krijgt per slot van rekening een steeds grotere Armeense gemeenschap. Eind jaren tachtig waren er in ons land nog maar zo'n drieduizend Armeniërs; nu zijn dat er al meer dan achtduizend.”

Herdenkingssteen

Dat in het tolerante Nederland nog niet echt een plezierig klimaat heerst voor Armeniërs die de volkenmoord willen herdenken, bewijst de kwestie-Assen. In april vorig jaar wilde de Armeniër Nicolaï Romashuk op de algemene begraafplaats in Assen een herdenkingssteen plaatsen in verband met de genocide. Door verzet van de Turkse gemeenschap – demonstraties, pamfletten, dreigbrieven en juridische procedures – is het daadwerkelijk plaatsen van de steen tot nu toe opgehouden. Van Dijke: “Ik vind de gebeurtenissen in Assen erg teleurstellend. Natuurlijk moet iedereen in onze rechtsstaat gebruik kunnen maken van bestaande bezwaarprocedures, maar het gaat mij nu even om het algemene klimaat rond de volkenmoord op de Armeniërs. Dat mag niet al te zeer bepaald worden door Turkse ressentimenten. Om dat klimaat wat te verbeteren, moet naar mijn mening de politiek een heldere uitspraak doen.”

Tot een gezamenlijke brief van alle fractievoorzitters aan de Armeense gemeenschap is het tot nu toe niet gekomen. Behalve SP-leider Marijnissen was er niemand die aan deze kwestie zijn of haar handen wilde branden. Maar van Dijke geeft het nog niet op: “Een andere route is dat Kok of Van Aartsen op een geëigend moment iets over de kwestie zeggen. Ik zal de bewindslieden daarop blijven aanspreken. De kwestie-Assen maakt voldoende duidelijk dat de Armeense gemeenschap in Nederland wel wat morele steun kan gebruiken.”

Personalia

Drs. Addy de Jong studeerde van 1984-1989 geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden. Sinds 1996 werkt hij als politiek redacteur bij het Reformatorisch Dagblad. In die hoedanigheid bezocht hij in augustus 2000 Armenië, samen met ChristenUnie-parlementariër Leen van Dijke.

Adres: Van de Puttestraat 13
2804 JP Gouda
0182-536089

Over koningen, koninginnen en kantelingen

Een kritische bespreking van de metahistorische trilogie van Willem J. Ouweneel

Willem Ouweneel schreef in de achterliggende jaren een 'metahistorische trilogie'. Deze trilogie bestaat uit de volgende delen: *De negende Koning* (1996), *De zevende Koningin* (1998) en *De zesde kanteling* (2000). Op verzoek van de redactie van *Transparant* wil ik in dit recensieartikel mijn visie geven op Ouweneels boek. Ik heb met dit verzoek ingestemd onder voorwaarde dat Ouweneel de gelegenheid zou krijgen te reageren op mijn kritische bespreking van zijn boek.

De opbouw van dit recensieartikel is als volgt. Ik zal eerst een zeer korte typering van de trilogie geven (het is ondoenlijk om de trilogie hier uitvoeriger te volgen). Daarna geef ik – en daar ligt het accent – mijn eigen oordeel. Ik denk dat, zeker ook gezien dit accent, de lezer op basis van de trilogie zelf mijn kritiek en Ouweneels reactie daarop, op haar merites moet wegen.

- Ewald Mackay -

In *De negende koning* wordt de geschiedenis verstaan in termen van een drieledige hiërarchie. God staat bovenaan. Daaronder bevinden zich de engelenmachten (ook: de 'goden') zowel de goede als de kwade. Daaronder bevinden zich de mensen – verenigd in volken – op aarde. Elk volk (of elke volkerengroep) heeft zijn eigen engel of engelenmacht. Het strijdtoneel van de menselijke geschiedenis is in feite het strijdtoneel van de angelieke metahistorie onder goddelijke supervisie.

Ouweneel toont zich in zijn boek een (op sommige punten kritische) leerling van F. de Graaff (en ook bij Ouweneel is Psalm 81, naast andere gedeelten uit de Schrift, een bijbelse 'bron' voor deze visie).

De geschiedenis is aldus een metahistorisch (= bovenhistorisch) proces, dat als zodanig de resultante is van de strijd tussen de engelen. De essentie van deze strijd is de tegenstelling tussen 'het Lam' en 'de draak'. Het Lam is Jakob, is Israël. Wie Jakob zegent zal in Jakob gezegend zijn. Meestal wordt Jakob echter niet gezegend maar vervloekt en bevochten. De gehele geschiedenis van deze strijd tussen het Lam en de draak voltrekt zich voorts in negen fasen. In elk van deze negen fasen of koninkrijken wordt de bepalende 'macht' belichaamd in een 'koning'. De negen koningen zijn achtereenvolgens: Egypte, Assyrië, Babylonïë, Medo-Perzië, Hellas, Rome (loopt tot en met haar opvolgerrijken in Europa tot in de 18e eeuw), de postromeinse rijken (1807 - 1945, het achtste rijk (na 1945) en de negende koning (de laatste strijd en het einde van de geschiedenis).

In *De zevende koningin* wordt de geschiedenis opnieuw beschreven, maar nu niet vanuit de 'mannelijke kant' van de goden, maar vanuit de 'vrouwelijke kant'. Ouweneel stelt dat de kerk 'gemasculiniseerd' is en geen oog meer heeft voor het vrouwelijke in God én in de tegenkanting van God. De zeven koninginnen belichamen door de geschiedenis heen het vrouwelijke aspect in of juist tegen God. Ook hier is de strijd centraal. De zeven koninginnen die de geschiedenis omvatten zijn onder te verdelen in 'koninginnen van het licht' en 'koninginnen van de nacht'. Deze zeven koninginnen zijn achtereenvolgens: Sophia, Eva, Sion, Almoeder, Madonna, Mysterion en Ekklesia.

In *De zesde kanteling* wordt de gehele wereldgeschiedenis besproken. Die is te verstaan als een proces van zes fasen en zes 'kantelingen'. De drie zonen van Noach staan hier centraal in typologische zin – een fase in de geschiedenis. De volgorde van perioden is: eerste (alluviale) tijdperk en de eerste (chamitische) kanteling; tweede (mythische) tijdperk en de tweede (jafetitische) kanteling; derde (metafysische) tijdperk en de derde (semitische) kanteling; vierde (patristische) tijdperk en de vierde (semitische) kanteling; vijfde (scholastische) tijdperk en de vijfde (jafetitische) kanteling; zesde (faustische) tijdperk en de zesde (chamitische) kanteling.

De drie boeken bij elkaar bieden aldus een universele geschiedenis vanuit christelijk – angeliek – perspectief.

Mijn visie

In mijn beoordeling van het boek van Ouweneel kan ik slechts grote lijnen schetsen. Ik kies voor een beoordeling op structurele aspecten

– zeg maar het geraamte van het boek. Ik selecteer dan de volgende vier structurele aspecten.

Debat

Ik begin bij de basis. Ouweneel probeert in zijn trilogie een bijbelse visie op de geschiedenis te ontwikkelen. Ik waardeer het bijzonder dat hij de geschiedenis niet als een louter immanent gebeuren verstaat. Hier sta ik op dezelfde grond als hij. Hier gaan we samen op weg als reisgenoten die de reis – die de geschiedenis in christelijke zin is – verstaan vanuit God.

Wanneer men vandaag echter een dergelijke poging onderneemt, kan men niet om de moderne geschiedwetenschap en geschiedfilosofie heen. Men zal toch op zijn minst zich rekenschap dienen te geven van die tak van wetenschap, wil men niet bij voorbaat volledig buiten spel staan. Men preekt dan uitsluitend nog voor eigen parochie.

Ouweneel geeft zich op de eerste bladzijden van zijn boek rekenschap van de geschiedwetenschap. Ouweneels bron is hier het boekje van Ger Harmsen, *Inleiding in de geschiedenis*. Zijn perspectief is dat van de 'samenhang' in de geschiedenis.

Hoewel volgens Ouweneel slechts een minderheid van historici en geschiedfilosofen – voorbeelden zijn Herbert Fisher en Arthur Schopenhauer – een samenhang in de geschiedenis ontkent, is er een meerderheid die deze samenhang wel erkent ('in de jongste tijd ... historici als Oswald Spengler en Arnold Toynbee' (I, 11). Over de aard en reikwijdte van deze samenhang verschillen, zo vervolgt Ouweneel, de meningen. Hij realiseert zich dat wie deze samenhang vanuit God verstaat op 'meewarigheid' kan rekenen.

Wat Ouweneel hier doet – want meer dan dit zegt hij eigenlijk niet op dit punt – kan niet. Op deze wijze wek je tenminste de schijn dat je de *status questionis* (= stand van zaken) van je probleem helemaal niet kent. Met twee pennenstreken wordt hier over een immense discussie heen gewalst. In de moderne geschiedwetenschap en geschiedfilosofie spelen Schopenhauer, Spengler en Toynbee geen enkele rol. De technische vakspecialist bepaalt hier het beeld en in de geschiedfilosofie is de analytische wijsbegeerte het front. Ouweneel mist hier de historische revolutie (= het ontstaan en de groei van de wetenschappelijke geschiedbeoefening en geschiedfilosofie, in een proces van de zestiende tot de negentiende eeuw) en het inzicht dat de problematiek van christelijk geloof en historische werkelijkheid sinds deze revolutie een andere spits heeft dan voor die tijd en dus ook een andere aanpak vraagt. De historische kritiek is er bij gekomen. Dit is een nieuwe uitdaging voor elke christenhistoricus of christenwetenschapper. Ouweneels boek is volgens mij in dit opzicht in zekere zin van vóór de historische revolutie.

Men moet mijns inziens bij het schrijven van een boek over deze thematiek ofwel meteen gaan preken voor eigen parochie en dan deze vakdiscussie niet noemen, ofwel de discussie wel noemen maar hem dan ook echt aangaan. Ouweneel doet geen van beide. Op deze wijze plaatst hij zich buiten de vakwetenschappelijke discussie.

Compositie

Ouweneel gaat drie keer de geschiedenis door. De eerste keer behandelt hij de lijn van de negen koningen, dat is de geschiedenis van Egypte tot aan de voleindiging. De tweede keer behandelt hij de

zeven vrouwen vanaf Gods eeuwige Wijsheid zelf (Sophia) tot de Kerk. De derde keer behandelt hij de lijn van de zes kantelingen van het begin van de geschiedenis tot op heden. Hier wordt ook de geschiedenis van bijvoorbeeld China en India besproken.

Het grote probleem is de onderlinge samenhang van de drie reeksen. De drie reeksen zijn niet tot elkaar te herleiden. Zelfs de titels zijn niet consistent ten opzichte van elkaar: de koning en de koningin kloppen nog – al verwacht je hier dan minstens ook een goed huwelijk! De titel *kanteling* (ontleend aan K. Jaspers' *Achsenzeit*) klópt niet. Wat dat betreft had dit boek – gezien de twee keer drie zonen van Noach – naar mijn smaak beter *De derde Prins* kunnen heten.

De koningen, koninginnen en prinsen lopen niet synchroon. Ze buitelen, wanneer men ze in één schema probeert te brengen, eigenlijk over elkaar heen. Ze doorkruisen elkaar. Het geheel vormt een weinig overtuigende – typologische en tegelijk chronologische – cesurering van de geschiedenis.

Nog los van de onderlinge overlapping van de drie tijdsindelingen, geeft Ouweneel geen enkele blijk van kennis van de discussie inzake de periodiseringsproblematiek in zijn meer wijsgerige zin. Deze kwestie zou hier toch minstens genoemd moeten zijn, en meer dan dat: een duidelijke reflectie over 'periode' is in een boek dat op dat begrip draait, noodzakelijk. Het is ook helemaal niet eenvoudig om binnen het spectrum van dit probleem – met, zeg maar J.H. van der Pot aan het ene, realistische, uiterste (een periode als de Middeleeuwen is eigenlijk een soort innerlijke eenheid, een "ding", zoals een boom een eenheid is) en L.M. de Rijk aan het andere, nominalistische uiterste (een periode is puur een afspraak van historici, een 'werkeconomische eenheid') – een sterk concept van 'periode' te ontwikkelen. Ook historisch wordt door Ouweneel nauwelijks recht gedaan aan de toch zeker serieuze kritiek van bijvoorbeeld Jean Bodin met betrekking tot de – ook door Ouweneel gevolgde – traditioneel-christelijke indeling in de monarchieën (= de indeling volgens het boek Daniël in de wereldrijken die de macht aan elkaar overdragen: de *translatio imperii*). Ook hier plaatst Ouweneel zich naar mijn overtuiging geschiedwetenschappelijk buiten spel.

Christelijk Europa

Ik ben het eens met Ouweneel waar deze de geschiedenis als een strijd typeert tussen Jakob en Esau, het Lam en de draak. Dat lijkt me het essentiële christelijke concept van de geschiedenis. Ik vind de nieuwe aandacht voor Israël – zie F. de Graaff en vele anderen – hier duidelijk winst. Het is eigenlijk het augustijnse concept, maar dan gecorrigeerd op het punt van Israël: twee rijken, het aardse en het hemelse, Rome en Jeruzalem: hun strijd speelt zich af in de geschiedenis.

Ik ben het fundamenteel met Ouweneel óneens waar hij de geschiedenis van christelijk Europa en van de christelijke theologie van de patristiek en de middeleeuwen onder scherpe kritiek stelt. De rooms-katholieke kerk is voor hem de voortzetting van Daniël's vierde rijk. De secularisering van het christelijk geloof begint volgens Ouweneel met Constantijn, waar de kerk het huwelijk met de politiek sluit en met de patristiek (= wijsgerig denken van de vroege kerk) en schoiastiek (= middeleeuwse methode van verstaan van de werkelijkheid vanuit God) waar het huwelijk met de Griekse wijsbegeerte gesloten wordt. De scholastiek explodeert volgens hem uiteindelijk bij Duns Scotus en William van Ockham in nominalisme

(= de opvatting dat ons weten slechts "naamgeving" aan wat wij werkelijkheid noemen is) en in een strikte onderscheiding van natuur (de gewone werkelijkheid) en bovennatuur (God en Zijn werking in die werkelijkheid), waarbij uiteindelijk de natuur het wint en de bovennatuur het verliest. Ouweneel bepleit hiertegenover een bijbels denken. Hij verwijt de patristische en scholastieke theologie dat ze (vaak) niet bijbels denkt. Behoudens een smalle marge is Europa al snel onbijbels, heidens gaan denken.

Mijn kritiek wil ik toespitsen op de genoemde deelgebieden: politiek, theologie en kerk:

1. Politiek

Op het moment dat de machthebbers christelijk worden, ontstaat eenvoudigweg het probleem van 'christelijk geloof en de macht'. Iemand moet het toch zeker doen - de macht nemen? De macht is alleen dan geen probleem als je haar niet hebt! Als je haar hebt, wordt zij een probleem. Ik vind de hele antithetische idee (macht is werelds en daar houdt een christen zich verre van) - aangehangen door vele darbisten en andere christenen - enigszins naïef. Je staat eenvoudigweg voor een probleem en de vraag is hoe je dat oplost. Je kunt dan naar het Oude Testament kijken, maar de 'theocratie' in Israël is - modern gezegd - niet representatief voor de wereldwijde kerk. Je kunt dan naar het Nieuwe Testament kijken, maar daar is nog nergens sprake van toegang tot de macht (Rom. 13 is onder een antichristelijke, buitenchristelijke machtssfeer geschreven!). Je staat dus voor de uitdaging om in het onbekende land te gaan met een reisgids die niet over dat land lijkt te gaan! Hoe extrapoleer je dan een christelijke politiek? Nu zeg ik het even in algemene, niet-historische zin uiteraard. Trouwens, staat Ouweneel zelf niet sinds enige jaren op de lijst voor de RPF? Het probleem van de macht heeft zich simpelweg aangediend - en bij ons dient het zich aan in de democratie. En dan kan er van alles mis gaan: er ging ook van alles mis. Waarom? Omdat het heidendom zeer, zeer sterk is. Het is niet eerlijk om dat te onderschatten. Het was zo sterk dat een (nadere) reformatie pas eeuwen later mogelijk was. En nog steeds is de macht een probleem. Aan re-formatie gaat fórmatie vooraf.

2. Theologie

De theologie staat uiteraard niet in de bijbel. Daarvoor is het ook theologie. Theologie moet ook niet de pretentie hebben dat zij panklaar in de bijbel staat en er alleen nog maar uit opgediend hoeft te worden. Theologie baseert zich op de bijbel, maar zij mag hierbij geen is-gelijktaken zetten tussen zichzelf en de bijbel. Ouweneel gaat ten onrechte uit van de idee dat er zoiets als zuivere bijbelse theologie zou kunnen bestaan - en dat is dan de evangelische manier van lezen! In feite suggereer je hiermee dat jij geen bril op hebt, waar vele anderen - theologen! - die wel op hebben. Ik vind dit van gebrek aan zelfkritiek getuigen. Theologie kan veel beter eerlijk zijn en zeggen dat zij probeert een systematische verwoording te geven van het christelijk geloof. Hierin is zij in gesprek met de tijd, gebruikt zij de taal van de tijd én probeert zij de aan die tijd vreemde essentie van het geloof uit te spreken met de middelen van die tijd. Zij bouwt wezenlijk verder. Ditzelfde geldt overigens ook voor de andere wetenschappen. Die staan evenmin in de bijbel.

In dit licht is de patristische theologie of filosofie een christelijke bijdrage - de ontdekking van de theologie - met Griekse middelen.

Ouweneel heeft geen idee van de massiviteit van de Griekse wijsbegeerte: zij was eenvoudigweg het water waarin men zwom. Wanneer men dan in het Grieks ongriekse dingen zegt - dus in filosofische taal (de *logos*) spreekt over God-die-mens wordt (de *Logos* ofwel het Woord van Joh. 1), dan is dit genade! Het geloof gaat hier de cultuur kerstenen. Dit is juist geen zondeval van het christendom! Dit is de verlossing van het heidendom! De Kerk is hier de Griek een Griek én voorts spreekt zij over de opstanding.

Wanneer Ouweneel over de scholastiek spreekt, dan geldt hetzelfde verhaal. Hij valt er voortdurend over dat de scholastici aristotelisch dachten. Maar dat is nu juist voor een deel helemaal niet waar. Aristoteles is eenvoudigweg het water waarin men zwemt. Maar vervolgens zwemt men wel verschillende kanten op.

Ik zie het in dezen kort door de bocht zo: Je ziet in de middeleeuwen drie lijnen:

1. Het thomisme (Thomas van Aquino) dat niet of niet goed ontsnapt aan het aristotelische determinisme of noodzakelijkheidsdenken (= de opvatting dat dat wat is, noodzakelijk is zoals het is en aldus niet anders of niet geweest had kunnen zijn: een soort noodzakelijke wetmatigheid). Het thomisme is de lijn van de officiële Kerk waar Galileï het slachtoffer van wordt - Galileï die veel middeleeuwer is dan menigeen denkt!;
2. Het ockhamisme (William of Ockham), dat inderdaad in modern denken (nominalisme) eindigt (zie ook hierboven);
3. Het fransiscaanse scotisme, dat mijns inziens de grote ontsnapping aan het antieke determinisme is. Hier blijft de openheid gehandhaafd. Dit scotisme is niet inconvergent met de 'natuurwetenschappelijke revolutie', die aanvankelijk vanuit sterk christelijk perspectief "began".

Bij Ouweneel wreekt zich dat hij zich voor zijn oordeel over de scholastiek baseert op de schoolboekjes en de handboeken. Ouweneel geeft hetzelfde oordeel als over heidense auteurs als Aufenanger, maar dan omgekeerd. Het beeld wordt 'christelijk', maar het blijft alleen dezelfde onware negatieve mythe van de Middeleeuwen. Deze schoolboekjes zijn van vòr de grote vernieuwing in de mediëvisitiek (De Rijk, Kretzman, Nuchelmans en vele anderen). Ouweneel heeft mijns inziens de mediëvistische revolutie van de laatste dertig jaar gemist, waarin een genuanceerd beeld is ontstaan van de Middeleeuwen en waarbij de Middeleeuwen wijsgerig nauw blijken aan te sluiten bij bijvoorbeeld de moderne taal filosofie.

3. Kerk

De Kerk van Rome is volgens Ouweneel de gestalte van het vierde rijk van Daniël sinds de val van het Romeinse rijk. Ik vind het werkelijk verbijsterend wat Ouweneel hier allemaal durft te zeggen. Die Kerk kan niet veel goeds doen. De Mariaverering is één grote schijn-gestalte: in feite is zij de zwarte madonna van de heidense vruchtbaarheidscultus.

Wie P. Brown's *The Holy Man as an Arbiter* gelezen heeft, ziet hoe ongelofelijk moeilijk het kersteningproces was. Dan zie je dat de wijze waarop de missionarissen inspeelden op de Germaanse cultuur - het lichtfeest, de vruchtbaarheidscultus, etcetera - behalve vol genade en barmhartigheid ook vol genialiteit was! De Germaan een Germaan zijn én ongermaans zijn. Dat dat voor een bekeerde Germaan - één die zelf missie gaat bedrijven onder zijn volk - nog moeilijker is dan voor iemand anders zal ook duidelijk zijn. De vis is de laatste die het

water ziet. Het christelijk geloof zal altijd een torso – een onvolkomenheid – zijn. Dat is het overal, bij de Kopten die hun kinderen dopen én besnijden, bij de Germanen met hun kerstfeest én lichtfeest. We zijn allemaal Germanen – en soms veel subtieler dan bij de Katholieken met hun Zwarte Madonna's – die zijn nog uiterlijk zichtbaar. Wat mij betreft geldt dat onze empathie eerst maximaal groot moet zijn; empathie staat daarna kritiek echt niet in de weg. Maar ik heb inmiddels zoveel van 'Rome' gezien, dat ik het apert onterecht vindt om erover te oordelen zoals Ouweneel erover oordeelt.

Ten aanzien van Ouweneels visie op christelijk Europa moet ik vaststellen dat ik haar niet deel, maar dat niet alleen. Zijn oordeel vind ik historisch gezien zeer aanvechtbaar. Zijn oordeel is even hard als onwaar.

Metahistorie en synchroniciteit

Ik deel Ouweneels basale uitgangspunt dat de geschiedenis niet alleen immanent (= aards) gebeuren is, maar dat God op haar en in haar betrokken is (met opzet neutraal geformuleerd).

Ouweneel baseert zich – overigens op soms kritische wijze – op F. de Graaffs engelentheorie (= de theorie volgens welke elk volk zijn eigen engel heeft waarbij er een strijd is tussen God en Zijn engelen en de engelen van de volkeren). Ik vind dat Ouweneel nogal snel en gemakkelijk heenfiets over de kritiek – ook van gelovige exegeten – op de plaats van de engelen in de Schrift. Hiermee zeg ik niet dat ik meen dat engelen louter hellenistische (= laat-Griekse) inventies zijn. Een boek dat meer dan duizend bladzijden lang over engelen gaat, mag echter wel een wat sterker fundament hebben dan een beroep op een aantal Schriftplaatsen zonder meer. In de Bijbel zelf ligt het al niet zo duidelijk – neem bijvoorbeeld het punt van de val van de engelen en van Lucifer.

Ik aarzel zelf op het punt van de angelologie. Uiteindelijk gaat het in de geschiedenis om God en mens. De engelen hebben mijns inziens – ervan uitgaande dat ze meer dan hellenistische metaforen voor Goddelijk handelen zijn – een dienende functie, hetzij in negatieve, hetzij in positieve zin. Bij Ouweneel en De Graaff zouden de engelen een quasi-zelfstandig gebied, ik zou haast zeggen, een platoons tussenrijk, kunnen worden (binnen het platonisme is er een geheel van hogere, lagere en tussenrijken tussen het goddelijke-ene en het aardse-vele). Per saldo maakt het al dan niet aanvaarden van een angeliek tussenniveau volgens mij eigenlijk niet zoveel verschil. Maar ik ben hier niet uit. In mijn proefschrift *Geschiedenis bij de Bron* (1997) en ook in mijn opstellenbundel *Gedenksteden in de Jordaan* (2000) heb ik de angelieke dimensie vooralsnog laten rusten (bij A. Plantinga speelt het een rol in zijn verdediging van de goedheid van God: het fysische kwaad verstaat hij in negatieve angelieke zin).

Met F. de Graaff en Ouweneel – en ook J.H. van den Berg – ben ik van mening dat synchroniciteit (= het op bijzondere wijze gelijktijdig gebeuren van twee of meer dingen, waarbij die gelijktijdigheid zo bijzonder is dat ze wel een betekenis lijkt te moeten hebben) een belangrijk identificatiepunt is van Gods historisch handelen. Het meest zie ik in de soms fascinerende observaties van de psychiater J.H. van den Berg. Ik denk dat Van den Berg in de wetenschap ook het meest serieus wordt genomen. De Graaff heeft soms diepe peilingen, maar meestal erger ik mij – los van het feit dat ik inhoudelijk, verrassend genoeg, soms dingen deel – aan zijn echt grenze-loze spe-

culatiedrift. Ouweneel realiseert zich dat hij zich op het punt van de synchroniciteit kan vergissen, maar vervolgens komen de synchroniciteiten er toch vrij stellig uit. Vaak zit synchroniciteit bij hem op een jaartal vast (1859, 1905, 1948, 1989). Soms zijn de parallellen inderdaad verrassend. Wat Ouweneel zich evenwel niet realiseert, is dat dit synchroniciteitsmodel in conceptuele zin een scotistisch (bedoeld is: in de school van Duns Scotus) - en dus scholastiek - contingentie-model veronderstelt. Contingentie is hier het tegenovergestelde van determinisme. Bij contingentie speelt de vrije wil van God en de wil van mensen een centrale rol!

Conclusie

Ik kom tot een conclusie, die positief (1), ambivalent (2), maar per saldo negatief (3) is:

1. Ik meen dat er enkele positieve elementen zijn in Ouweneels trilogie. Dat zijn zijn metahistorische vertrekpunt zelf, zijn poging om de geschiedenis ook daadwerkelijk concreet-historisch te duiden en zijn verstaan van de geschiedenis in termen van een strijd tussen (de God van) Israël en diens tegenvoeter. Ook het spreken in termen van synchroniciteit is een zinvol aspect – zij het dat Ouweneel zich niet realiseert dat dit een scotistische contingentietheorie impliceert.
2. Ik ben zelf niet uit het probleem van de angelieke dimensie op zich – in dit opzicht zet Ouweneels boek mij opnieuw aan het denken hierover. Mijn bezwaar tegen Ouweneels angeliek gericht metahistorie is dat de gehanteerde engelenleer op zichzelf een vrij onproblematisch aangeduid kader is, waarbinnen vervolgens de hele geschiedenis als een soort database – op het niveau van handboekenkennis – wordt ingepast. De metahistorische trilogie is een omgevallen boekenkast met een angelieke lijst.
3. Ik heb ernstige bezwaren tegen Ouweneels trilogie op de volgende punten: Hij plaatst zich buiten de geschiedwetenschap en geschiedfilosofie van vandaag. De compositie van het boek is inconsistent, met name op het punt van de periodisering. Zijn negatieve oordeel over grote delen van christelijk Europa – de politiek, de theologie en de kerk – lijkt mij onbillijk en onjuist.

Per saldo is mijn oordeel over de trilogie van Ouweneel negatief. Eigenlijk denk ik: als Ouweneel nu eens een boekje geschreven had over *Het vrouwelijke in God* – zeg maar het tweede deel – dat ook minder masculien van toon is! – en hierin een pleidooi gevoerd had voor een theologische herwaardering voor het vrouwelijke in God en in de wereld (Maria, de Kerk, etcetera), dan had hij volgens mij tegelijk minder én meer gezegd. Dan had hij misschien wel een katholiek boekje geschreven!

Maar hij schreef zo'n boek niet. Hij schreef een trilogie over de geschiedenis. En dan moet het ook als zodanig beoordeeld worden. En dan zeg ik: met dit boek overspeelt hij zijn hand. Als kennis macht is, dan is dit boek een faustisch drama.

N.a.v. W.J. Ouweneel, *De negende koning. Het laatste der hemelrijken. De triomf van Christus over de machten* (Leiden, 1996) f.49,90

De zevende koningin. Het eeuwige vrouwelijke en de raad van God (Heerenveen, 1998) f.44,95
De zesde kanteling. Christus en 5000 jaar denkgeschiedenis (Heerenveen, 2000) f.79,00

Personalialia

Dr Ewald Mackay is docent Geschiedenis aan de Driester in Gouda.

Antwoord aan Mackay

- Willem J. Ouweneel -

Ewald Mackay heeft een uitvoerige studie van mijn 'metahistorische trilogie' gemaakt en die verwerkt in een omvangrijke recensie. Ik ben hem erkentelijk voor zijn moeite en de redactie voor de gelegenheid daarop te reageren. Daardoor kan ik misschien bepaalde misverstanden en onduidelijkheden ophelderen. Meer beoog ik niet.

1. Mackay wekt bij mij een indruk die ik wel vaker in mijn leven ben tegengekomen, wanneer ik weer eens de euvele moed had mij op een terrein te begeven, waarvoor ik niet had 'doorgeleerd'. In dit geval is het een historicus, die mij onder de neus wrijft dat ik geen verstand van geschiedwetenschap heb. Dat zal wel redelijk kloppen. Mag ik daarom niet over geschiedenis schrijven? Mackay is, als ik het wel heb, noch filosoof, noch theoloog; toch schrijft hij in zijn recensie onbekommerd over die vakgebieden, hoewel hij er hier en daar volgens mij finaal naast zit (zie onder). Maar laat hem gerust over theologie en filosofie blijven schrijven.

2. In mijn trilogie heb ik over geschiedenis geschreven met name vanuit gezichtspunten die door hedendaagse christen(!)-historici helaas nauwelijks of totaal niet aangeroerd worden. Waarom doen zij dat niet? Ten eerste (vrees ik) onder invloed van het seculiere denken, dat nu eenmaal zijn andere prioriteiten heeft. Ten tweede (vrees ik) als een treurig gevolg van de (over)specialisatie op alle wetenschapsgebieden, waardoor er niet alleen aversie is tegen de 'buitenstaander' die het moeizaam verworven vakgebied van de specialist binnendringt, maar er ook nauwelijks mensen te vinden zijn die onderwerpen vanuit een veelheid van vakwetenschappelijke gezichtshoeken durven belichten. Daarom wordt er ook nauwelijks geschreven over de door mij aangesneden thema's, omdat daarvoor die veelheid aan gezichtshoeken onontbeerlijk is - uiteraard met alle 'risico's' van dien.

Eigen parochie

3. Als Mackay zegt dat ik geen kaas gegeten heb van de gangbare geschiedfilosofische discussies, heeft hij gelijk. Maar het punt raakt me niet erg, omdat ik ook helemaal niet *gepretendeerd* heb mij in die discussie te mengen - ook al heb ik hier en daar naar een historicus verwezen die mij in de kraam te pas kwam. De geschiedfilosofische discussies die er op dit moment onder historici gaande zijn, zullen ongetwijfeld heel belangwekkend zijn, maar ik heb me er nauwelijks in verdiept. In mijn trilogie heb ik nu juist thema's met betrekking tot de geschiedenis aan de orde gesteld waarover ik vanuit de filosofie en de theologie wel een beetje verstand meen te hebben. Ik heb dat gedaan omdat ik hoop dat ze een bijdrage zouden kunnen leveren tot een christelijke geschiedbeschouwing die het nu eens over andere dingen heeft dan die welke de historicus vanuit de seculiere discussie worden opgedrongen.

4. Trouwens, is het niet wat pedant als Mackay schrijft dat auteurs als Spengler en Toynbee in de hedendaagse geschiedwetenschap 'geen enkele rol' spelen? Als het werkelijk zo zwart-wit zou liggen, waarom dan luisteren naar de hedendaagse geschiedfilosofen? Die

zullen immers in een volgende generatie ook 'geen enkele rol' meer spelen? Mag je alleen over een vak meepraten als je de laatste modetheorieën op dat vakgebied kent, die over vijftig jaar ook weer achterhaald zullen zijn?

5. Als Mackay mij verwijt dat ik slechts voor eigen parochie preek, zegt hij iets waars, dat ik mij vanaf het begin gerealiseerd heb. Al zou ik mij nog zo zeer in de hedendaagse geschiedfilosofie verdiept hebben - welke seculiere historicus is geïnteresseerd in een angelologische benadering van de geschiedenis!? Misschien zouden christen(!)-historici eens wat vaker de moed moeten hebben over zaken te schrijven waarvan ze bij voorbaat weten dat zij daarmee buiten het seculiere debat vallen, maar wel de eigen parochie een hart onder de riem steken. Hoeveel christen-historici durven zich, zoals Mackay het noemt, inderdaad 'buiten spel' te plaatsen als het om deze dingen gaat? Of gaat het er vooral om academisch aanvaard te worden!?

6. Mackay vindt het jammer dat de drie lijnen die ik in mijn drie boeken door de geschiedenis trek, onderling niet 'samenhangen'. Mag ik hem op dit punt nu eens geschiedfilosofisch beleren? In het licht van de moderne wetenschapsleer zou ik willen betogen dat historische 'perioden' in de geschiedenis niet worden 'gevonden' - zoals men vroeger graag dacht - maar dat zij worden uitgevonden en aan de geschiedenis worden *opgelegd*. Dat hebben zij trouwens met alle wetenschappelijke theorievorming gemeen. Daarbij kunnen verschillende periodiseringen verschillende doelen dienen, zoals in mijn drie boeken inderdaad het geval is. Het belang of succes van een bepaalde ontworpen periodisering is afhankelijk van de mate waarin het gestelde doel gediend wordt. Iedere historicus is in principe vrij een nieuwe periodisering te ontwerpen als hij of zij althans aannemelijk kan maken dat de gestelde doelen beter gediend worden dan met vroegere periodisering.

Onhistorisch denken

7. Ik vind het jammer dat Mackay naar aanleiding van de Constantijn-problematiek terzijde op 'darbisten' wijst (denken in stereotiepen) - alsof al niet Heering (zij het vanuit ander gezichtspunt) volkomen terecht over de 'zondeval van het christendom' sprak. En dan de vlotte link van Constantijn (m.i. als Romeins keizer in zijn tijd een van de verpersoonlijkingen van de 'draak' als bedoeld in Openbaring) naar de RPF! Over onhistorisch denken gesproken. Als de christelijke geschiedwetenschap geen bijbelgetrouw-theologische visie op het Romeinse rijk - zowel voor als na de 'kerstening' - weet te ontwikkelen, zal zij altijd blijven steken in het zwakke verweer á la Mackay. Laat hij alleen al eens bedenken hoezeer de 'kerstening' van het Romeinse rijk tot de vreselijkste jodenvervolgingen aanleiding heeft gegeven.

8. Mackay stelt dat volgens mij er zoiets als zuivere bijbelse theologie zou bestaan - en dat zou dan bovendien de evangelische manier zijn. Noch het een, noch het ander heb ik ooit beweerd. Als er één pleitbezorger voor precies het tegenovergestelde is, dan ben ik het in de afgelopen jaren in allerlei publicaties geweest. Mackay heeft blijk-

baar noch mijn theologisch proefschrift (het relevante deel daarvan is destijds bij Buijten & Schipperheijn verschenen), noch mijn *Wijs met de wetenschap* ingekeken. Hij probeert mij hier te beleren op het punt van de theologie met woorden die ikzelf de afgelopen jaren keer op keer in publicaties heb gebezigd en die ik in vijf landen aan studenten heb onderwezen. Dat is wel heel zwak voor een recensent die zich een oordeel aanmatigt over de auteur die hij bespreekt.

Simplistisch

9. Daar voegt Mackay nog eens aan toe. "Ouweneel heeft geen idee van de massiviteit van de Griekse wijsbegeerte." Je moet maar durven! Je maakt je eigen standpunt er niet sterker op door je opponent onwetendheid aan te wrijven. En dat terwijl ik vele jaren lang Griekse filosofie gedoceerd heb. Wat Mackay over patristiek en scholastiek zegt, komt op mij nogal simplistisch (en kwaad-vergoelijkend) over. En wat hij over het aristotelisme zegt, als het water waarin de scholastici zwommen, klopt van geen kanten. In de twaalfde en dertiende eeuw had men Aristoteles via de Arabieren pas net weer herontdekt, en het was een bewuste keuze van Albertus Magnus en Thomas van Aquino om het aristotelisme te aanvaarden als richtsnoer op het terrein van de 'natuur' en zelfs de christelijke theologie in belangrijke mate in aristotelische vormen te gieten. Niks geen aristotelisch zwemwater, maar een eigen, vrije beslissing – met mijns inziens een diepe *metahistorische* achtergrond, waar De Graaff al op gewezen heeft, en die ik in mijn trilogie heb uitgewerkt.

10. Mackay maakt ook een veel voorkomende denkfout: als voor ele-

ment A geldt X, en voor verzameling B geldt ook X, dan behoort A tot B. Dat is wat Mackay doet, als hij beweert dat de aanvaarding van het synchroniciteitsprincipe een scotistische contingentietheorie impliceert! Mackay begaat ook verder nogal wat slordigheden. Zo beweert hij dat volgens mij het Lam Israël is, terwijl het Lam natuurlijk Christus is – en slechts in tweede instantie Israël, en dat slechts voorzover het 'in' de Messias is. Ook heb ik niet beweerd dat de rooms-katholieke kerk als zodanig de voortzetting van Daniels vierde rijk is, maar het door die kerk beheerste Heilige Roomse Rijk van de Duitse natie (en in ruimere zin de westerse wereld).

Per saldo is mijn oordeel over Mackays recensie negatief. Het klinkt te veel als de specialist die zich 'gepikt' voelt omdat een onkundige buitenstaander zich op 'zijn' terrein heeft begeven. Ondanks een paar positieve woorden klinkt er voor mij te weinig congenialiteit met mijn bedoeling uit en te weinig begrip voor de enorme moeilijkheden van een multidisciplinaire benadering van de door mij behandelde thematiek. Ik heb in mijn trilogie een terrein betreden waarvoor christenhistorici lijken terug te schrikken (uit angst academisch 'buiten spel' te raken?). Ik heb dat onontgonnen terrein wel willen betreden. Misschien heb ik als pionier gefaald in de wijze waarop – maar laten anderen het dan beter doen. *Want het moet wel gebeuren.*

Personalia

Prof. dr. W.J. Ouweneel is docent aan onder meer de Evangelische Hogeschool in Amersfoort en publiceerde tal van boeken op het terrein van bijbel en wetenschap.

Weerwoord op Ouweneels 'Antwoord aan Mackay'

- Ewald Mackay -

Ik dank Ouweneel voor zijn reactie op mijn kritische bespreking van zijn trilogie. Ik wil kort ingaan op wat hij zegt. Ik volg hierbij zijn punten:

1. Ik verwijt Ouweneel niet dat hij niet mag schrijven over geschiedenis. Dat mag hij van harte wel! Ik vertrek in mijn recensieartikel ook vanuit die gemeenschappelijke grond! Je moet echter wel de vakmatige knelpunten kennen (en vermelden) waar je gewoon niet omheen kan. Dat is mijn punt! Dan heb je ook meer zeggingskracht voor bijvoorbeeld studenten geschiedenis die met dat dilemma van geloof en wetenschap kampen! Datzelfde geldt toch wanneer ik een boek over een christelijke visie op de natuur zou schrijven. Dan moet je eenvoudig wel in gesprek gaan met relevante zaken die spelen binnen het betreffende vakgebied.

2 en 3. Mijn verwijt aan Ouweneel dat hij zich meer op de vakdiscussie moet richten, blijft vanuit het zojuist onder (1) gestelde, voluit staan: waarom zoekt Ouweneel geen aansluiting bij wat christenhistorici wel degelijk doen: denk aan Bebbington, Butterfield en vele anderen!

4. Natuurlijk gaat het er mij niet om achter modes aan te hollen, maar je moet wel het front kennen van vandaag – en dat is niet

Spengler of Toynbee, maar bijvoorbeeld Ankersmit of Danto. Dat maakt je betoog actueler en overtuigender.

5. Natuurlijk is er moed voor nodig om christelijke geschiedbeschouwing (in bijvoorbeeld angelologische zin) te schrijven. Die moed waardeer ik ook. Uiteindelijk zullen we als christenen altijd buiten de grenzen worden gemanoeuvreed. Dat zie je ook in de christelijke literatuur. Maar wij moeten gewoon wel zo goed mogelijk 'de Griek een Griek zijn'. Wat er verder uit volgt is dan hun zaak. Meestal is dat ignorantie. Het zij zo. Ik denk dat ik in *Geschiedenis bij de Bron* (1997) en in *Gedenksteden in de Jordaan* (2000) wel degelijk ook een risico neem in dit opzicht! Waarom zou je elkaar hier niet ondersteunen en aanscherpen? Inderdaad moet iemand hier het werk doen, maar er zijn er, die dat doen – en meer dan Ouweneel hier aanneemt!

6. Mijn kritiek op Ouweneels periodisering gaat niet over het punt dat periodisering een inventie van de historicus is. Wanneer Ouweneel mijn dissertatie gelezen had, zou hij weten dat ik in dezen goed geïnformeerd ben en erover ook met Van der Pot en De Rijk in discussie ga (5.9.1). Dat kan hij trouwens ook uit mijn recensieartikel zelf al goed afleiden. Mijn punt is dat zelfs de grootste nominalist niet zal ontkennen dat je geen drie verschillende soorten

periodisering tegelijk kan gebruiken, die elkaar overlappen. Het gaat dus om consistentie van periodeconstructie!

7. Oké, de link naar de RPF gaat te snel. Die trek ik terug. Het punt blijft echter de evaluatie van de Rooms-Katholieke Kerk in het kader van de Europese geschiedenis. Ik meen dat Ouweneel hier te scherp oordeelt – en Heering evenzo. Ik weet heel goed – en heb me daar ook zeer mee beziggehouden – wat er met de Joden is gebeurd, en desondanks zeg ik wat ik zeg. Maar goed, dit punt vraagt uitvoeriger discussie (De Vogel, Newman, etc.).

8. Net zomin als Ouweneel blijkbaar mijn boeken van binnen kent, ken ik al zijn honderd boeken. Zijn beroep op wat hij elders zegt over wat theologie is, is terecht: ik aanvaard dat Ouweneel over theologie denkt, als hij zegt dat in zijn andere boeken te verwoorden, en daarmee aanvaard ik ook zijn kritiek op dit punt, maar dat betekent voor mij – dit houd ik staande – dat hij zich meer en sterker moet legitimeren tegenover alternatieve theologieën, in zijn theologiseren en exegetiseren op het punt van bijvoorbeeld de angelologie.

9. Dit punt houd ik staande, met één correctie: waar ik aristotelisme schrijf bedoelde ik te zeggen aristotelisme én platonisme: het gaat me om het noodzakelijkheidsdenken (dát blijkt even verder ook uit mijn betoog, al had ik het expliciet hier moeten zeggen uiteraard). In de latere Middeleeuwen en in de gereformeerde traditie is met name dan dat aristotelisme nog lang het dominante wijsgerige en terminologische front gebleven. Ook daar zie je dat men soms aan het noodzakelijkheidsdenken ontsnapt, nota bene in aristotelische termen zelf, neem Melanchthon (zie mijn dissertatie, h.2.4.). Het gaat dan dus wel degelijk om een als verpletterend ervaren filosofie – dat bedoel ik met massiviteit – waar men hoe dan ook mee worstelt: hieruit komen verschillende opties voort – en dat het thomisme wint, zegt niets over de alternatieve slagkracht van het scotisme of het nominalisme: het zegt iets over kerkpolitiek, jazeker. Ik zou

wensen dat Ouweneel op kritische wijze – zeker! – in de traditie van twintig eeuwen kerk ging staan; het beste wat we hebben is dan de lijn van de patristiek naar de scholastiek in middeleeuwen en late re eeuwen – verdiept door moderne ontwikkelingen en een nieuw verstaan van de joodse wortels.

Ik vind het een drogreden om je argumenten kracht bij te zetten met het feit dat je jarenlang en in vijf landen filosofie doceerde. Deze drogreden is van het *ex auctoritate*-type (= beroep op persoonlijk gezag).

10. Op conceptueel niveau (= het niveau van wijsgerige grondbegrippen en -structuren) kán synchroniciteit inderdaad niet binnen het noodzakelijkheidsdenken. Historisch gezien is er dan maar één alternatief en dat is contingentiedenken. Duns Scotus krijgt hierbinnen de ereplaats; uiteraard is er – los van de directe sfeer van Scotus – ook contingentiedenken mogelijk, maar dan is het veelal van intuïtieve aard. Ik heb ongetwijfeld soms te snel gelezen. De punten de Ouweneel noemt vormen in dezen terechte correcties.

Uiteraard wijs ik – mede op grond van mijn 'Weerwoord' – Ouweneels conclusie in zijn 'Antwoord' af. Ik denk dat mijn kritiek op heel veel punten (1-6,9) steekhoudend is. Op enkele kleinere punten (onder 7, 8 en 10) heb ik zijn contra-argumentatie aanvaard. Het betreft hier vooral onzorgvuldigheden mijnerzijds – en die hadden er niet moeten zijn – maar geen essentiële punten.

Ouweneel is uiteraard vrij om mijn recensieartikel negatief te beoordelen, maar of zijn conclusie hier geheel zakelijk is, betwijfel ik. Mijn conclusie is, na lezing van zijn kritiek: in de kern vind ik dat Ouweneel dat wat er aan christelijk geschiedfilosofisch of geschiedwetenschappelijk denken is binnen de christelijke traditie, echt serieus moet nemen. We staan uiteindelijk voor dezelfde zaak en dat betekent in alle gevallen risico's nemen: maar wel zo sterk mogelijk beredeneerde risico's!

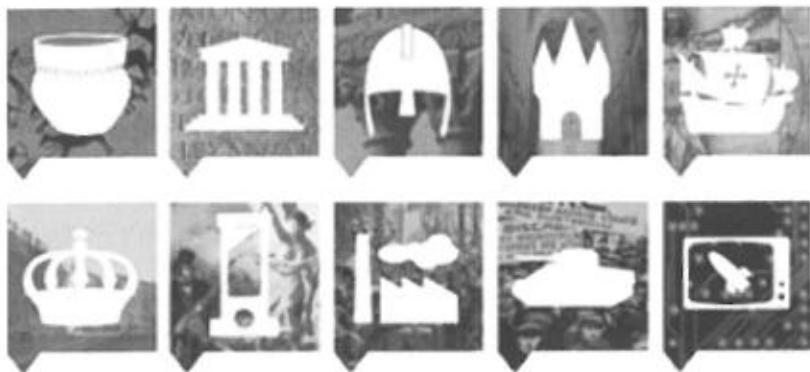
Afsluiting

- Willem J. Ouweneel -

Met genoegen heb ik kennis genomen van de tweede respons van Mackay. Ik beluister daarin een wat andere toon, die mij verheugt. Ook is een aantal dingen nu rechtgezet. Over andere zaken blijven we van mening verschillen, maar dat is niet erg; dat houdt de noodzakelijke discussie gaande.

Zijn laatste conclusie lijkt me de belangrijkste: we staan uiteindelijk voor dezelfde zaak.

De Nederlander en zijn jaartallen

Hoe het staat met de historische kennis van de Nederlander kun je bij mij in de straat goed testen. Snob en sloeber, grijs en groen passeren de winkels waarboven ik woon. Vanmorgen heb ik een aantal mensen eenvoudige vragen voorgelegd. Vragen over de geschiedenis. In mijn straat scoren oudere mensen het best. Ze mogen soms een eeuw abuis zijn, Willem van Oranje, pruiken en provo's kunnen ze aardig plaatsen. Jongeren hebben meer last van klok-klepelverschijnselen. Willibrord was een zestiende-eeuwse kerkhervormer en leefde Jezus niet in de Middeleeuwen?

In Europa is Nederland waarschijnlijk het enige land dat nogal nonchalant met zijn eigen geschiedenis omspringt. In buitenlandse talen zijn we goed, maar Michiel de Ruyter is vooral een straatnaam. En dat ons land twee Willem III's aan het hoofd heeft gehad, een stadhouder en een koning – so what?

- Tineke Goudriaan -

Kun je het jonge mensen bij mij in de straat kwalijk nemen dat ze nauwelijks weten wie Willem van Oranje was? Ze zijn van na 1968, het jaar waarin Den Haag de geschiedenis de das omdeed. De jeugd van nu wordt gebasisvormd en leeft in en studiehuis. Al jaren doen

feiten er niet meer zo toe. Geschiedenis leverde in de slag om de vakkenpakketten een relatief groot aantal lesuren in. Zeker zo ingrijpend is dat de aard van het onderwijs is veranderd. Een leerling moet geen feiten, maar vaardigheden leren. In de schaarse beschikbare lesuren moeten degenen die nog geschiedenis volgen met bronnen uit de voeten kunnen en allerlei historische problemen zien te doorgronden zonder dat de feitelijke basisgegevens voorhanden zijn. Je kunt immers opzoeken wanneer Napoleon leefde en wie hij was?

Te gortig

Zo kan het dus gebeuren dat niet alleen willekeurige passanten bij mij in de straat, maar ook Leidse studenten de Vikingen beschuldigen van de beeldenstorm. En zo kan het gebeuren dat hoge Haagse dames en heren Willem van Oranje in zestienhonderdzoveel bij Dokkum laten vermoorden, aldus een kennistest die het Historisch Nieuwsblad een aantal jaren geleden in de Tweede Kamer uitvoerde. Langzaam dringt het inzicht door dat hier wat moet veranderen. Dit wordt toch te gortig. Het is vooral de samenleving die om 'ingrijpen' vraagt. Soms denk je dat er beetje bij beetje weer belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis groeit, en misschien zelfs een beetje trots op het eigen verleden. Rembrandt mocht er altijd al zijn, maar de VOC – om maar een dwarsstraat te noemen – was toch ook een aardig Nederlands product.

Er lijkt een kentering in het geschiedenisonderwijs te komen. Prof. dr. Piet de Rooy van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming heeft in februari staatssecretaris Adelmund een rijtje van punten voorgelegd die moeten veranderen. Het rapport "Verleden, heden, toekomst" past eigenlijk helemaal niet in het Tweede-Fasedenken van actieve zelfwerkzaamheid in plaats van passieve kennis.

Prof. De Rooy is modern man. De samenleving bepaalt of en wat er veranderen moet. De basis daarvoor bedenkt hij niet zelf, ze komt niet voort uit een zeker gedachtegoed. "We hebben gepraat met ver-

tegenwoordigers van de politiek, kranten, werkgevers en werknemers – de samenleving staat nu eenmaal niet in het telefoonboek. Daaruit bleek dat eruditie en historisch besef zeer op prijs gesteld worden”, vertelt hij een journalist van *NRC Handelsblad*. Aan het eerste, eruditie, komt De Rooy's voorstel niet echt tegemoet, aan het tweede wel. Onomwonden luidt het advies van zijn commissie dat feitenkennis weer op de agenda moet.

Uit de oude doos

Een onmodieus voorstel. Dat het juist uit De Rooy's mond komt, maakt het echter in brede kring wel acceptabel. De UvA-hoogleraar Nederlandse geschiedenis sedert de Middeleeuwen is een vlotgebekte, linkse Amsterdammer. Had een stoffige historicus, net opgedoken uit een of ander archief, de Nederlandse natie voorgehouden dat we aan het feiten leren moeten, dan was het ongetwijfeld een voorstel uit de oude doos geweest.

Prof. dr. A.Th. van Deursen heeft al eens gezegd dat “feiten en jaartallen de woordenschat van de geschiedenis vormen, en de structuren van het verleden de grammatica. Wie deze kennis niet bezit, kan niet in gesprek komen met het verleden.” Maar ook uit zijn mond – Van Deursen is toch een breed gerespecteerd man – had het voorstel net wat anders geklonken. Hij is niet zo'n tv-type.

Het is hoe dan ook De Rooy's verdienste dat hij de tegenstelling tussen kennis en begrip weet te overbruggen. Hij zet jaartallen weer op de agenda, of maakt in elk geval de discussie daarover mogelijk. Die jaartallen staan binnen chronologische context; leerlingen hoeven niet blindelings rijtjes te stampen. De Rooy: “Bij historisch besef gaat het niet om uitsluitend feitenkennis, maar staat de combinatie van kennis, inzicht en toepasbaarheid centraal. Chronologisch besef is hiervoor een voorwaarde.”

Als het voorstel wordt aangenomen, bestaat de geschiedenis voortaan uit tien tijdvakken, van prehistorie tot nieuwste geschiedenis. De lerende jeugd krijgt die niet van a tot z voorgeschoteld, maar ze komen in de opeenvolgende leerfasen steeds terug. De basisschool kan er al mee aan de slag. De geschiedenisles doet zo recht aan verschillende onderwijsniveaus; kennis en inzicht kunnen zich vervolgens verdiepen.

Canon

De Rooy's indeling is eenvoudig en niet al te genuanceerd. Hij werkt met afgeronde jaartallen en beeldmerken. De Middeleeuwen wordt de periode van de monniken en ridders – die zijn immers veel tastbaarder? 1600-1700 is de tijd van regenten en vorsten, daarbij hoort het icoon van een kroon met de Amsterdamse Herengracht op de achtergrond. In de internettijd moet je werken met herkenbare plaatjes. Je 'klikt' op het schip van Columbus met de Vitruviusman van Leonardo da Vinci erachter en, voilà, je belandt in 1500-1600, de tijd van ontdekkers en hervormers.

Al is de periodisering redelijk simplistisch, de thema's hebben nog meer willekeurigs. De Rooy heeft een aantal onderwerpen bedacht die de helft van de lestijd in beslag blijven nemen en in elk van de tien periodes terugkomen. Raken we al die modieuze onderwerpen als 'vrouwenemancipatie' en 'tolerantie' en abstracte thema's als 'oorlog en vrede' toch niet kwijt? Is een thema als 'migratie' – ongetwijfeld ingegeven door de multiculturele samenleving van vandaag – soms minder willekeurig en is het logisch om de Nederlandse Opstand ook als een migratieperiode te bestempelen? De geschiedenis zelf krijgt het woord nóg niet. “Wat vindt men leuk?” lijkt de norm. Al zegt De Rooy zich er trouwens niet voor te lenen om de multiculturele samenleving van een voorgeschiedenis te voorzien, met een thema als “migratie” heeft het er veel van weg dat hij zich door de politiek laat gebruiken.

De Rooy vindt jaartallen belangrijk. Toch is hij niet voor een zogenaamde canon van overzichts-kennis. De commissie-De Wit, die het voorwerk voor De Rooy's club verrichtte, pleitte daar drie jaar geleden nog voor. Ook de samenleving verlangt zo'n lijstje met historische feiten die elke Nederlander moet kunnen dromen. Hier is De Rooy echter doof voor maatschappelijke wensen. Zo'n canon maakt leerlingen volgens hem te passief en de geschiedenislestijd is daarvoor te beperkt. Wringt hier niet iets? Als een chronologisch kader de basis is voor historisch besef, moeten De Rooy's leerlingen toch met vlag en wimpel slagen voor een test historische feiten? Toch angst voor kennis?

Erasmus of Luther

Als vaste thema's de helft agenda gaan bepalen, kun je je afvragen hoeveel vrijheid een school krijgt en in hoeverre ze aan identiteit uitdrukking kan geven. Vooralsnog bepleit De Rooy vrijheid: “We hebben het niet zo willen doen als in Frankrijk, waar de minister van onderwijs precies weet wat op maandag 21 maart in alle klassen wordt behandeld. In Nederland hebben we vrijheid van onderwijs. Daarom hebben we ruimte overgelaten voor de leraren om hun eigen onderwerpen te kiezen. Dat is leuker voor die leraar en beter voor de klas, omdat hij zijn leerlingen het beste kent.” Die vrijheid heeft meteen een eng relativisme in zich. Het is De Rooy's streven om elke periode bééldend te presenteren. Gelukkig gaat Den Haag niet voorschrijven welke concrete voorbeelden of verhalen kapstokken voor een bepaalde periode worden, maar hij kan niet menen dat het niet uitmaakt of je de Reformatie onthoudt aan de hand van Erasmus of van Luther.

Informatie op internet: www.minocw.nl; www.nvlm.nl; www.geschiedenis.net; www.sol.nl.

Personalia

De auteur studeerde geschiedenis in Leiden en St. Andrews en werkt als cultuurredacteur bij het *Reformatisch Dagblad*.

Voorbarig enthousiasme over het rapport-De Rooij

Gelukkig gaan ze weer feiten leren bij geschiedenis! Bij de publicatie van het rapport-De Rooij waren de reacties enthousiast. Omdat iedereen wel aanvoelt dat de vaardigheden waren overgewaardeerd, lijkt de algemene vreugde over de terugkeer van de feiten in het geschiedenisonderwijs terecht. Maar hoe zit het precies met de feiten bij De Rooij? Hebben leerlingen straks een gemeenschappelijke basis van historische overzichts-kennis en vaardigheden, zoals de aanbeveling van De Witt luidde? En wat zijn de consequenties van de toetsing voor de vrijheid van onderwijs? Het antwoord op de laatste vraag is niet zo eenduidig. Winst is dat het rapport geen bepaalde te kennen feiten en interpretaties voorschrijft, iets wat bij de huidige stofomschrijvingen wel gebeurt. Anderzijds zal bij centrale examens wel het historisch besef, de visie van de leerlingen op het bestaan, getoetst gaan worden.

- Ronald Polak -

Nog steeds geen feiten

Veel commentaren gingen ervan uit, dat er voortaan meer feiten geleerd zullen worden. Zo zal het gelukkig niet meer voorkomen dat leerlingen Bismarck voor Napoleon plaatsen. Ik durf de stelling wel aan dat de Kanselier ook straks onbekend zal zijn. In het nieuwe programma staan namelijk helemaal geen gebeurtenissen of personen voorgeschreven die gekend moeten worden. De commissie heeft gekozen voor oriëntatiekennis van tien tijdvakken. 'Het gaat dan niet zozeer om veel feitelijke kennis' zegt de commissie 'als wel om die kennis die gebruikt kan worden als markeringspunt om bepaalde kenmerkende aspecten van tijdvakken te herkennen of te verduidelijken.'

In basisonderwijs en basisvorming moeten voor elk tijdvak twee (soms drie) kenmerkende aspecten worden geïllustreerd aan de hand van concrete invullingen, liefst in verhaalvorm. Bij bavo-plus, vmbo en tweede fase verwerft de leerling daarbovenop per tijdvak nog nieuwe karakteristieke kennis. Over de vraag welke kenmerkende aspecten per tijdvak het meest relevant zijn, zullen historici het nooit honderd procent eens worden, maar met de verplichte uitwerking valt mijns inziens wel te leven. De Reformatie zal bijvoorbeeld op christelijke scholen ongetwijfeld toch op de basisschool behandeld worden, ook al wordt dit pas voorgeschreven voor het bavo. En als je het anachronisme in de omschrijving 'opkomst van het confessionalisme' negeert, kun je er wat betreft het tijdvak 1800-1900 mee uit de voeten om de christelijke politieke en sociale actie te behandelen.

Belangrijk is echter dat de invulling van de verplichte kenmerkende aspecten per school of methode gebeurt, zodat scholen zelf accenten kunnen leggen, waar ze willen. Het telkens terugkeren van de

tien tijdvakken in een volgende schoolfase lijkt een sterk punt. In het huidige geschiedenisonderwijs komen alle eindtermen slechts één keer aan bod, als het goed is tenminste. Wanneer tien tijdvakken met herkenbare iconen telkens terugkeren bij basisonderwijs, basisvorming en vmbo/tweede fase, bestaat er een grotere kans dat leerlingen kennis makkelijker vasthouden. Saaiheid ('ja dat weten we nu wel') kan ook een gevolg zijn.

Hoe toetsen?

Maar hoe moet zulke kennis over niet omschreven gebeurtenissen, personen, verschijnselen en ontwikkelingen getoetst worden? Ik zie weinig andere mogelijkheden dan dat dit zal gebeuren op de manier van de bavo-toetsen. De voorbeelden die het rapport geeft tonen dat ook aan. Marco bezoekt met zijn ouders een museum. Hij heeft krikas door de zalen gewandeld en nu moet de kandidaat eerst Marco's verslag lezen en dan de geschiedkundig juiste volgorde van de zalen opschrijven.

Het tweede voorbeeld haalde de Volkskrant:

Max haalt een portie frites. "Heeft friet ook een geschiedenis?" vraagt Max aan de baas van de snackbar. "De aardappel komt uit Amerika", zegt de fritesbaas. "De mensen in Europa aten dus zeker geen aardappels voor de ... eeuw.

Welke eeuw zal de fritesbaas bedoeld hebben?

Antwoord: De fritesbaas zal de 16^e eeuw bedoeld hebben.

Met veel omhaal van woorden wordt hier simpel de vraag gesteld in welke eeuw de aardappel van Amerika naar Europa kwam. Een leer-

ling die nog paraat heeft in welk jaar Columbus precies in Amerika arriveerde, kan zelfs gaan weifelen of niet de vijftiende eeuw het juiste antwoord is.

Voor dit type vragen is nauwelijks gebruik van geleerde kennis nodig en spelen taal- en historische vaardigheden een grote rol. Gemeten aan de bestaande examens voor vbo en mavo is deze manier om oriëntatiekennis te toetsen geen lokkend perspectief. Ik moet de collega tenminste nog tegenkomen die de vorm van de bavo-toetsen prefereert. Het is ook een paradoxale ontwikkeling. Terwijl leraren binnen het vmbo ervaren dat lees- en schrijfvaardigheid steeds maar afnemen, zouden we daarop in toenemende mate een beroep moeten gaan doen?

Standpuntvragen

Wat betekent het rapport voor de bavo-plus en de tweede fase? Op vergelijkbare wijze als in bavo en vmbo wordt oriëntatiekennis getoetst, zij het dat de leerlingen met zelf gekozen passende voorbeelden algemene karakteristieken van een tijdvak moeten geven. Een ander nieuw element in de centrale examens is de casus. Een casus bevat een probleemstelling die uitnodigt tot een beredeneerd antwoord. De leerling krijgt eventueel enkele bronnen voorgelegd en past zijn kennis van tijdvakken en thema's toe. Dit moet een duidelijk merkbaar gevolg te hebben voor de kwaliteit van de redenering. Een vmbo-casus is: 'zonder dwang en terreur zou Hitler er niet in geslaagd zijn van Duitsland een dictatuur te maken.' Voor havo/vwo wordt als voorbeeld gegeven of het optreden van Nederlandse troepen als internationale scheidsrechters in de vorm van vreedstichtende en vredebewarende blauwhelmen historisch gezien goed past bij de rol die Nederland internationaal altijd heeft gespeeld? Een opsomming van aandachtspunten maakt deel uit van de opgave. Hoewel zulke casus aardig ogen, geeft het rapport geen enkele argumentatie voor de gedachte dat ze ook binnen ons onderwijsstelsel zijn te toetsen. De commissie denkt dat de vragenmakers dit probleem in de toekomst wel kunnen oplossen. Ik betwijfel dat. Ik noem daarvoor een aantal redenen:

- Er bestaan geen ervaringen met probleemstellingen, waarin bereedeneerde antwoorden van verschillende niveaus kunnen worden gegeven.
- Het is ondoenlijk zulke sluitende en uniforme correctievoorschriften op te stellen dat verschillende leraren het werk van hun leerlingen op dezelfde wijze zullen corrigeren. Iedere docent weet hoe moeilijk het is een eigen mening van een leerling in een beoordeling te vangen.
- In Engeland en Schotland worden dergelijke opdrachten door een landelijk groep nagekeken. Dit is hier niet realistisch.
- Het centraal examen vmbo kent per 2003 geen afzonderlijke onderwerpen en stofomschrijvingen meer. De opgaven zullen handelen over de globaal geformuleerde eindtermen. Nu de eerste vmbo-methoden zijn verschenen, blijkt hoe enorm verschillend de uitwerking van de eindtermen is. Het kan niet anders of sommige examenvragen zullen niet in alle methoden worden aangestipt. En dan te bedenken dat het nieuwe vmbo-programma nog zeer gedetailleerd is in vergelijking met De Rooy!

Ik vind het daarom niet acceptabel dat tot verandering wordt besloten, zolang onduidelijk is hoe dit programma zal worden geëxamineerd. Daarbij komt nog dat examens over historisch besef kunnen botsen met de vrijheid van onderwijs. Het rapport had deze gedachte moeten uitsluiten, maar doet dat bepaald niet. Daarom besteed ik tot slot nog aandacht aan wat het rapport zegt over het historisch besef.

Gevaarlijke gedachte

De Rooy noemt als doelstellingen onder andere 'chronologisch tijdsbesef' en 'historisch besef'. Je moet immers eerst iets weten over de volgorde van gebeurtenissen in het verleden. Pas dan zie je de samenhang tussen de interpretatie van het verleden, het begrijpen van het heden en het perspectief op de toekomst. Het gaat dus over de visie van mensen op hun bestaan. Het rapport zegt dat iemand dankzij historisch besef de werkelijkheid op meer verantwoorde wijze beleeft en interpreteert dan anders het geval zou zijn geweest. Natuurlijk kunnen we niet zonder historisch besef. Veel ontwikkelingen zijn immers historisch bepaald. En welke geschiedenisleraar wil niet een relativiserende wijze van oordelen bevorderen? Ronduit gevaarlijk is de gedachte dat er maar één historisch besef bestaat, dat voor iedereen hetzelfde is. Alsof alle leerlingen uiteindelijk dezelfde oriëntatie op de werkelijkheid moeten hebben en persoonlijke achtergronden niet tot een eigen visie zouden mogen leiden.

Nu heeft het rapport daar aan de ene kant wel oog voor: historisch besef kan niet zo gemakkelijk worden 'overgedragen' op leerlingen, maar moet zich in een langdurend, goed samenhangend onderwijs-traject ontwikkelen. Er staat evenwel niets over de diversiteit ervan. En zijn er naast de school geen andere factoren die historisch besef bevorderen? De havo/vwo-kandidaat moet uitleggen hoe kennis van een tijdvak de oriëntatie op de hedendaagse werkelijkheid beïnvloedt en daarbij onderscheid maken tussen het persoonlijke beeld en maatschappelijk meer algemeen aanvaarde beeldvorming. Ik zie de ruzie tussen examinator en corrector over het laatste al voor me. Als bij de centrale examens 'het' historisch besef getoetst gaat worden, dan ligt daar een groot probleem.

Te vroeg gejuicht

Het enthousiasme was voorbarig. Natuurlijk moet er iets veranderen en met de leerlijn scoort De Rooy inderdaad. Geschiedenisleraren moeten zich echter afvragen of een programma zonder concrete personen of gebeurtenissen de wenselijke oplossing is voor een langere periode. En zij moeten in discussie of een centrale toetsing van historisch besef wenselijk is, of dat dit een bedreiging van de vrijheid van onderwijs inhoudt. Inmiddels heeft de veldraadpleging van de VGN plaatsgevonden, maar de discussie zal ongetwijfeld doorgaan. En omdat de commissie hoopt dat ook buiten het vak geschiedenis de tien tijdvakken plus iconen gebruikt zullen gaan worden, is een veel breder debat over het nut van de tien tijdvakken wenselijk.

Personalia

Drs. Ronald Polak is leraar geschiedenis aan GSG Guido de Brès te Amersfoort en oud-voorzitter van de onderwijsgroep VCH.

Historische internetfavorieten

In de tweede versie van deze jonge rubriek de favoriete internetsites van een nog vers redactielid, Jaap Tigelaar. Hij werkt aan de Universiteit Utrecht aan een promotieonderzoek over een laatmiddeleeuwse kroniek. Wellicht zijn persoonlijke bookmarks, zoals de inhoud van een boekenkast, goed genoeg voor een eerste kennismaking. Veel Middeleeuwen dus.

- Jaap Tigelaar -

Verzamelplaatsen

Ook voor wie surfend door de Middeleeuwen wil, zijn de zogenoemde verzamelplaatsen een goed begin. Bij diverse universiteiten in binnen- en buitenland zijn dergelijke pagina's te vinden. Hoewel ik eigenlijk de pagina's van de Utrechtse letterenbibliotheek zou moeten promoten, kies ik voor *Brandaan*, een overzichtelijke internetgids van de Amsterdamse vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis, genoemd naar de Ierse boekverbrander die niet surfend maar zeilend van wonder tot wonder over de wereldzeeën voer (www.uba.uva.nl/nl/digitalebib/mgeschiedenis). De internationale verzamelsite voor de Middeleeuwen is wat mij betreft NetSERF (www.nets-erf.org), met links naar sites van de diverse mediëvistische vakgebieden, middeleeuwse teksten, onderzoekscentra etc.

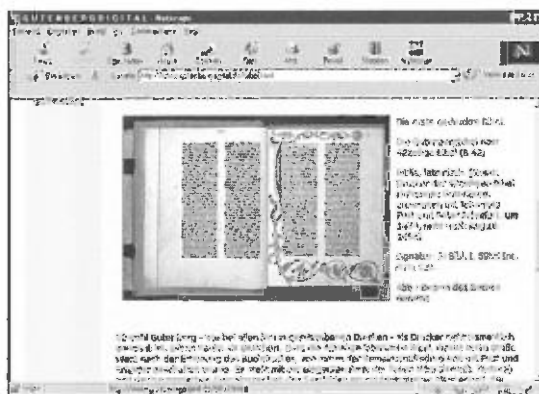
Teksten

Op zoek naar complete teksten van middeleeuwse auteurs kan men goed NetSERF gebruiken, maar onlangs stuitte ik op een andere site die het vermelden waard is, met name vanwege de hoeveelheid auteurs en teksten: (vaak in Engelse vertaling). In de 'Christian Ethereal Classics Library' vindt men teksten van Albertus Magnus tot aan Johann David Wyss; tussen hen bijvoorbeeld Jan van Ruusbroec en Abraham Kuyper en vele, vele anderen: www.ccel.org.

Verhalende bronnen uit de Nederlanden

Voor publicatie van repertoria is het internet een uitstekend medium. Repertoria zijn

immers bij verschijnen reeds verouderd; een elektronische versie is eenvoudig tussentijds te corrigeren en te actualiseren. De *Narrative Sources*, een repertorium van alle verhalende bronnen uit de Zuidelijke Nederlanden tot 1500, is een project van de Gentse en Leuvense universiteit (allserv.rug.ac.be/~jdploige/sources). Het repertorium bevat een schat aan gegevens voor de onderzoeker: ruim 1550 records van annalen, kronieken, heiligenlevens etc. (aanmelden met naam en e-mailadres). Nu de Belgen samenwerken met de Groningse universiteit, waar men het repertorium van

Carasso-Kok betreffende de verhalende bronnen uit de Noordelijke Nederlanden aan het bijwerken is, kunnen we een compleet repertorium van alle middeleeuwse verhalende bronnen uit de Nederlanden op het internet tegemoet zien.

Plaatjes

Aan mooie middeleeuwse plaatjes is op het web geen gebrek. Er is weliswaar veel kaf tussen het koren, maar de oogst is hoe dan ook overvloedig. Een fraai voorbeeld van hoe het zou moeten is een digitale tentoonstelling van de handschriftenafdeling

van de Bibliotheque National te Parijs. De tentoonstelling bevat 1000 miniaturen uit verschillende handschriften uit de tijd van koning Karel V (1338-1380). Talloze miniaturen uit Bourgondische handschriften van bijvoorbeeld Jean Froissart's *Grandes Chroniques* en de *Très Riches Heures*. Warm aanbevolen: www.bnf.fr/enluminures.

Digitale atlassen

Ook de site van de Koninklijke Bibliotheek biedt een aantal digitale exposities, een van de mooiste is een expositie van twee verzamelatlassen uit de zeventiende en achttiende eeuw. In samenwerking met de British Library heeft de Haagse KB de *Atlas Van der Hagen* (c.1690) en (één deel van) de *Atlas Beudeker* (c.1750) gedigitaliseerd. *Atlas Van der Hagen* bevat 450 bijzonder fraaie, kleurrijke kaarten en prenten van de gehele wereld, het betreffende deel van de *Atlas Beudeker* richt zich op de Nederlanden. De bezoeker kan elke kaart of prent bekijken en downloaden; met een zoomer kan op elk gewenst detail worden ingezoomd. Mooi opgezet, interessant materiaal en prachtig speelgoed: <http://www.kb.nl/kb/galerie/indexatlas.html>.

De Gutenbergbijbel

Een ander oogstrelend project is Gutenbergdigital. Op www.gutenbergdigital.de is informatie te vinden over de eerste boekdrukker, over de techniek van het vroege boekdrukken etc. Maar de attractie van de site is een digitale editie van het Göttingse exemplaar van de Gutenbergbijbel uit 1453. Gedrukt op perkament en prachtig geïllumineerd, nu folio voor folio of kristal de bijbel door te bezichtigen.

Boeken

Hoewel steeds meer teksten, ook historische, in welke vorm dan ook op het net zijn te vinden, leest men boeken niet van het scherm, tenminste ik niet. Wie nog ouderwets een boek in handen wil houden, een boek wil voelen en ruiken, bezoekt www.boekenvondst.nl of www.antiqbook.com: sites met een zoekmachine door een lange lijst catalogi van antiquariaten; deze sites reken ik tot mijn grootste favorieten.

- Gerard Raven -**t/m 27 mei**

Pietà. Interpretaties van het thema Maria met de dode Christus door moderne kunstenaars. Museum voor Religieuze Kunst, Vorstenburg 1, Uden (NB), (0413) 26 34 31, info@museumvoorreligieuzekunst.nl, di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

t/m 24 juni

Jakob Nieweg 1877-1955. In stille bewondering. Zie Aangelicht. Museum Flehite Amersfoort, Westsingel 50, (033) 461 99 87, museumflehite@hetnet.nl, di-vr 11-17, za-zo 13-17

t/m 2 november

Een inspirerende reis door de bijbelse wereld. Zie Aangelicht. Bijbels Openluchtmuseum, Profetenlaan 2, Heilig Landstichting, (024) 382 31 12, www.bijbelsopenluchtmuseum.nl, zo-za 9-17.30.

t/m 30 november

Wereld in beweging. Marionetmaskers van de Anago-Yoruba. Indruk van de viering van een festival in Nigeria/Benin om heksen gunstig te stemmen. Met catalogus. Afrika

Jakob Nieweg, Johannesbeeld in vensterbank. Olieverf op doek, 1938. Particuliere collectie (foto Ruben de Heer).

Museum, Postweg 6, Berg en Dal, (024) 684 20 44 en 684 12 11, www.afrikamuseum.nl, apr-okt ma-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17; nov-mrt di-vr 10-17, za-zo-feestd. 13-17.

20 mei-7 oktober

Ritueel in vorm. Ceremoniële objecten van de Bezazel Academie. Werk van jonge Israëliische kunstenaars. Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4,

Amsterdam, (020) 625 42 29/626 99 45, www.jhm.nl, dagelijks 11-17.

16 juni-16 september

Barokke rijkdom. Kerkgewaden uit de Gouden Eeuw. Rooms-katholieke borduurkunst uit de 17e en 18e eeuw. Museum Catharijneconvent, Lange Nieuwstraat 38, Utrecht, (030) 231 72 96, www.catharijneconvent.nl, rondleidingen 231 38 25 (930-1230); di-vr 10-17, za-zo-feestd. 11-17, Kerstdagen 11-17, Nieuwjaarsdag gesloten.

20 juli-4 november

De ark van Noach volgens Dick Bruna. Museum Catharijneconvent, als boven.

Aangelicht**t/m 24 juni**

Jakob Nieweg was al predikant toen hij ontdekte dat hij een andere roeping had: schilder worden. Hij gaf in 1914 zijn ambt op en daarmee de zekerheid van inkomen. Voortaan gaf hij de door hem bewonderde schepping in beelden weer. Ondanks het gemis van een opleiding werd Nieweg een verdienstelijk kunstenaar. Naast landschappen en stillevens maakte hij ook opmerkelijke portretten. Er zijn op de tentoonstelling schilderijen, litho's, aquarellen en tekeningen te zien. Bij de expositie is een boek over Nieweg verschenen.

t/m 2 november

Met de vraag Een Arabisch vissersdorpje bij Nijmegen? opent de nieuwe brochure voor groepsreizen naar het Bijbels Openluchtmuseum. Dit themapark leent zich uitstekend voor een dagje uit met kinderen. Zij gaan zelf op ontdekking met een speurtocht en dalen door de nagebouwde dorpen en steden met hun oosterse restaurants. Maar ook aan senioren die minder goed ter been zijn is gedacht: de museumbus kan zelfs rolstoelers vervoeren. Wie al goed bekend is met de bijbel zal hier mogelijk toch weer nieuwe gezichtspunten krijgen. Geregeld spelen de bekende figuranten weer hun rol, bijvoorbeeld als Abraham en zijn tentenvolk. Het vissersdorp is zojuist geheel opgeknapt.

Karavanserai, Bedoeïenen; Bijbels Openluchtmuseum

JAARVERGADERING VCH

OVER

DE 'METAHISTORISCHE' TRILOGIE VAN PROF. DR. W.J. OUWENEEL

Datum: D.V. zaterdag 16 juni 2001

Plaats: Gemeentezaal van de Jacobikerkerk, St. Jacobsstraat 171, Utrecht (op loopafstand van het NS-station)

Programma

10.30-11.00 uur Ontvangst met koffie
11.00-11.45 uur Huishoudelijk gedeelte

De jaarstukken liggen tevoren ter inzage en zijn op te vragen bij de secretaris (Thérèse Schwartzestraat 132, 2597 XM 's-Gravenhage; h.m.t.d.tennapel@law.leidenuniv.nl)

Agenda:

1. Opening en agenda
2. Notulen Algemene Ledenvergadering VCH d.d. 18 maart 2000
3. Jaarverslag 2000
4. Financieel verslag 2000 en begroting 2002
5. Bestuursverkiezing

De eerste termijn van de voorzitter van de VCH, dr. G. Harinck, is verstreken. Het bestuur stelt voor hem te benoemen voor een tweede termijn. Voorts stelt het bestuur voor drs. E. van Vlastuin, MA te verkiezen tot bestuurslid belast met ledenwerving en public relations.

6. Activiteiten 2001 en volgende jaren
7. Rondvraag
8. Sluiting

11.45-11.50 uur
Opening inhoudelijk gedeelte door de dagvoorzitter, dr. R. Janssens

11.50-12.35 uur
Inleiding door prof. dr. W.J. Ouweneel over zijn 'metahistorische' trilogie
Prof. Ouweneel is docent aan onder meer de Evangelische Hogeschool in Amersfoort en auteur van vele boeken op het terrein van bijbel en wetenschap. Hij hoopt zijn betoog deze dag toe te spitsen op de diverse kantelfasen in de geschiedenis van de mensheid die hij in het derde deel van zijn trilogie onderscheidt.

12.35-13.30 uur Lunch

13.30-14.00 uur Co-referaat door prof. dr. R. Kuiper
Prof. Kuiper, onder meer bijzonder hoogleraar reformatorische wijsbegeerte aan de Erasmusuniversiteit Rotterdam en oud-voorzitter van de VCH, zal bij het betoog van prof. Ouweneel enkele methodologische kanttekeningen plaatsen, daarbij aanhakend bij de eerste paragrafen uit *De Negende Koning* (1996).

14.00-15.00 uur Discussie

15.00-15.30 uur Thee en vertrek

Opgave:

Indien u wenst deel te nemen aan de lunch, kunt u zich tot uiterlijk 9 juni 2001 hiervoor opgeven door een bedrag van Fl. 15,00 over te maken naar giro 2664113, t.n.v. penningmeester VCH, te Nijkerk, o.v.v. 'lunch'.

N.B. In tegenstelling tot voorgaande jaren is het niet meer mogelijk ter plaatse nog een lunch te bestellen.

Zoektocht naar de Blauwe Ruiter

Het leven van sommige mensen is net een roman. Dat is ook het geval bij Sophie van Leer. Met enkele jaartallen is dat al duidelijk te maken. In 1892 wordt zij als joods meisje in Amsterdam geboren, in 1910 krijgt ze in Luzern een relatie met de kunstschilder Fritz Huf en gaat vervolgens met hem in Frankfurt wonen. In 1914 woont ze met de esotericus Kluxen op het eiland Föhr. Later dat jaar raakt ze betrokken bij de kunstenaarsgroep *Der blaue Reiter*, schrijft zelf gedichten en wordt de verloofde van de schilder Georg Muche. In 1918/19 is ze betrokken bij de rode revolutie in München, in 1919 laat ze zich rooms-katholiek dopen. Ze trouwt met de Duitser Hans Vornehm, gaat in 1924 naar Palestina, komt weer terug naar Europa, zet zich in voor de internationale rooms-katholieke beweging *Amici Israel*, die in 1928 door het Vaticaan wordt opgeheven. In 1935 vlucht ze voor de nazi's uit Duitsland naar Nederland, in 1942 ontsnapt ze aan de deportatie, omdat ze getrouwd was met een 'Ariër'. In 1953 sterft zij.

Het veelbewogen leven van Sophie van Leer, na haar doop Francisca geheten, wordt gekenmerkt door een continue spanning tussen jodendom en christendom. Ook na haar bekering blijft ze zich joods voelen en wordt ze zelfs zionistisch. Tegelijkertijd echter verdedigt ze de katholieke substitutiegedachte: de Kerk zou als het geestelijke Israël de plaats van het joodse volk ingenomen hebben. Haar katholieke identiteit is echter ook niet verschoond van moeilijkheden. Enerzijds is ze uiterst orthodox en ultramontaans, anderzijds doet ze onorthodoxe uitspraken en legt ze uitspraken van haar bisschop naast zich neer. Zo ziet zij zichzelf als een tweelingzus van Jezus, die zijn werk op aarde af moet maken. Sophie van Leer is een en al spanning, zowel met haar joodse als haar katholieke identiteit. Dat zien we helemaal als er sprake is van een botsing tussen haar joodse en haar katholieke achtergrond. Tegenover haar joodse familie, die haar bekering naar de katholieke kerk maar moeilijk kon begrijpen, verdedigt ze haar kerk gepassioneerd. Maar binnen de rooms-

Marcel Poorthuis en Theo Salemink,
Op zoek naar de blauwe ruiter, Sophie van Leer: een leven tussen avant-garde, jodendom en christendom (1892-1953)

(Nijmegen: Valkhof Pers 2000)
552 blz., f 49,50

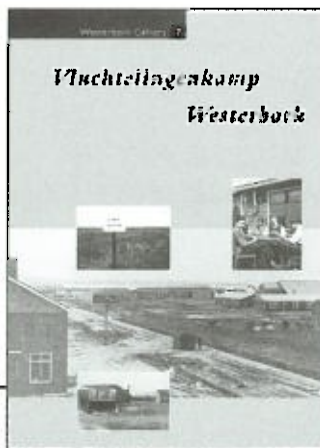
Westerbork en vluchtelingenbeleid

De aanleiding voor het verschijnen van dit cahier over Westerbork, zijn de debatten rond de asielzoekerproblematiek. Daarbij wordt nog wel eens verwijzen naar Westerbork, waarbij dit kamp als voorbeeld dient om te laten zien welke uitwassen er dreigen bij een bepaald vluchtelingenbeleid. Dan laat men echter de twee episoden, waaruit de geschiedenis van Westerbork door elkaar lopen, waarbij de latere periode het beeld van de eerste periode vertroebelt.

De tweede – gruwelijke – episode van Westerbork is het meest bekend. Toen functioneerde het kamp als 'Durchgangslager' en was het voor velen het voorportaal van een gruwelijke dood. Tot begin 1942 echter had Westerbork een heel ander karakter. In 1939 werd het kamp door de Nederlandse regering gebouwd om joodse vluchtelingen uit voornamelijk Duitsland op te vangen. In een aantal hoofdstukjes probeert dit cahier een beeld te geven van het toenmalige vluchtelingen kamp, zonder prikkeldraad en spoorrails... In het eerste hoofdstuk worden de ontwikkelingen tussen 1933 en 1942 geschetst.

In drie fases kwamen de joodse vluchtelingen aan (direct na de machtsovername, rond de Neurenberger rassenwetten en na de Anschluss en Reichskristallnacht van 1938). In totaal kwamen tussen de 40.000 en 50.000 mensen naar Nederland. Aanvankelijk was er geen vluchtelingenbeleid: wie voor zichzelf kon zorgen en "te goeder trouw" hier verbleef, kon terecht. Na 1934 werd men minder soepel en werd alles via ministeriële circulaire geregeld. Vanaf 1937 was niemand meer welkom, behalve zij die aan konden tonen dat ze in levensgevaar verkeerden. Velen werden teruggestuurd. In verband met de velen, die illegaal de grens overkwamen of niet in eigen onderhoud konden voorzien, ontstonden er opvanggelegenheden.

Om de zaak overzichtelijker te maken, opteerde men voor een centraal opvangkamp, dat gebouwd zou moeten worden in Ermelo (de achterflap vermeldt abusievelijk Elspeet). Bezwaren van de ANWB en de koningin zorgden echter voor een andere locatie: Westerbork. Het eerste hoofdstuk

Gino Huiskes en Reinhilde van der Kroef
(samenst.); Dirk Mulder en Ben Prinsen (red.),
Vluchtlingenkamp Westerbork, Westerbork Cahiers nr. 7 (Stichting Herinneringscentrum Kamp Westerbork)

(Hooghalen: Herinneringscentrum Westerbork, 1999) 94 blz., f 24,95

katholieke kerk heeft ze veel kritiek op het heersende antisemitisme en anti-judaïsme, hoewel ze door dat laatste zelf ook beïnvloed is. Zij is een van de eersten die heeft geijverd voor de verwijdering van het antisemitische gebed *Pro perfidis Judaeis* uit de liturgie van Goede Vrijdag.

De verdienste van dit boek is vooral dat via de persoon van Sophie van Leer een goed beeld wordt geschetst van de bezinning binnen het katholicisme op het jodendom. Daarbij blijkt de groep rond Sophie/Francisca aanvankelijk een kleine, perifere beweging te zijn, die haar idealen zoals een katholieke kibboets in Palestina, niet verwezenlijkt zag. De beweging *Amici Israel*, opgericht om het antisemitisme binnen de Kerk te bestrijden, werd zelfs opgeheven op last van het Vaticaan. Dat de merkwaardige persoonlijkheid van Sophie hieraan bijgedragen heeft, is wel duidelijk. Toch is het mede aan deze bezinning te danken dat na de oorlog in Nederland de Katholieke Raad voor Israël werd opgericht. Maar binnen deze Raad, met Toon Ramselaar als grote man, was geen plaats voor de beladen Sophie van Leer. Sophie had zich inmiddels

ook al verder ontwikkeld, onder meer door een intensieve gedachtewisseling met Jaap Soetendorp, de latere liberale rabbijn. Zo liet ze het paradigma van de bekering voor het joodse individu steeds meer achter zich.

De titel van het boek verwijst naar een bekend motief uit het Duitse expressionisme, waarin Sophie zich in de jaren tien bewoog. Door een droom van een blauwe ruiter op een wit paard, het motief dat in het werk van Wassily Kandinsky en Franz Marc meermalen opduikt, komt ze tot de overtuiging dat kunst niet de weg was tot het goddelijke. Uiteindelijk vindt ze in het christendom haar blauwe ruiter, de Verlosserfiguur. De droom wordt in het boek, in navolging van Sophie zelf, gehanteerd als een paradigma waarmee haar leven inzichtelijk is te maken. Dat hierdoor haar hele leven vanuit haar bekering wordt begrepen, is daarvan het gevolg.

Voor het boek is gebruikgemaakt van een bewonderenswaardige hoeveelheid recent ontdekt archiefmateriaal. Door een goede structurering blijft de hoeveelheid informatie te bevatten, terwijl het spannende leven zelf voor de nodige ontwikkeling en tempo

zorgt. Dat het boek stilistisch niet sterk is, wordt hierdoor ondervangen. *Op zoek naar de blauwe ruiter* is een helder en evenwichtig boek, waarin een genuanceerd portret wordt geschilderd van een vrouw die eerder in katholieke kring een 'heiligenleven' kreeg toegedicht.

Bart Wallet

verhaait verder hoe het kamp werd gebouwd en hoe het de kampbewoners verging tijdens en na de meidagen van 1940. Daarna wordt nog beschreven hoe het kamp in de eerste twee oorlogsjaren door de Nederlanders werd beheerd en een steeds meer militair karakter kreeg. Toen de SD op 1 juli 1942 het kamp overnam, kon de bestaande organisatie vrijwel naadloos worden omgezet ten bate van de nieuwe doelen, die de Duitsers met het kamp nastreefden.

In andere hoofdstukken worden allerlei deelaspecten van het kamp belicht. Dat gebeurt voor een groot deel via vraaggesprekken met betrokkenen – zoals Fred Schwarz en Hilda Verwey-Jonker – of via het doorgeven van delen van reeds bestaande bronnen, zoals memoires en de indrukwekkende documentaire over Westerbork van Willy Lindwer. Tussen de reguliere tekst staat een aantal grijze katernen met bron-teksten, waardoor deze uitgave voor het onderwijs extra interessant is. Verder staan in het boek een aantal foto's, die het verhaal nog levendiger maken en achterin is een boekenlijst opgenomen. Een bekende fout

staat op pagina 38, waar gesproken wordt over vernietigingskampen in Polen en Duitsland. Binnen de grenzen van 'die Heimat' heeft echter nooit een werkelijk vernietigingskamp bestaan, alleen concentratiekampen, wat op zich al verschrikkelijk genoeg is.

Dit cahier is als zevende deel verschenen in een reeks, die uitgegeven wordt door het Herinneringscentrum Westerbork en waarin diverse aspecten van het voormalige doorgangskamp worden behandeld. Wie in korte tijd meer wil weten van het Nederlandse vluchtelingenbeleid in de jaren dertig of over de eerste episode van Westerbork, kan bij dit cahier goed terecht. Een en ander is prettig leesbaar, oogt goed en informeert snel.

Constant van den Heuvel

Joodse kunst in Den Haag

De afgelopen jaren heeft I.B. van Creveld zich ontpopt als de chroniqueur van joods Den Haag. Hij heeft verschillende boeken het licht doen zien die het wonen, geestelijk leven en sociale werk binnen de Haags-joodse gemeenschap behandelen. In dit boek wordt aandacht besteed aan de joodse beeldende kunstenaars die banden hadden met de residentiestad. Ook uit dit boek blijkt weer de grote kennis van de auteur op het gebied van de Haags-joodse geschiedenis. In de periode 1700-2000 blijken minimaal 140 kunstenaars voor kortere of langere tijd deel te hebben uitgemaakt van de joodse gemeenschap van Den Haag. Velen van hen worden besproken in het chronologische geordende boek. Het spectrum van beeldende kunst omvat de breedte van graveurs tot video-kunstenaars. We komen bekende namen tegen, onder meer die van Jozef en Isaac Israëls, Paul Citroen en Salomon Verveer. Maar ook tal van minder bekende kunstenaars worden besproken, van Esther H. de Castro tot Lior Herchkovitz. Per kunstenaar wordt een korte levensbeschrijving

gegeven, waarin de band met Den Haag duidelijk wordt. Jammer is dat een kunsthistorische positionering veelal ontbreekt. Deze aanpak maakt van het boek meer een biografisch lexicon dan een leesbare monografie. Het geheel is prachtig geïllustreerd met afdrukken van schilderijen, tekeningen en foto's.

Het kunstenaarsdeel wordt voorafgegaan door een tweetal inleidende hoofdstukken. Allereerst een kort overzicht van de geschiedenis van de joodse gemeenschap in Den Haag. Hierin spreekt de auteur zijn verbazing uit over het ontbreken van een joods schildersgenootschap in de negentiende eeuw. Dat lijkt mij in het geheel niet vreemd. Joden richtten slechts eigen maatschappelijke organisaties op als men werd buitengesloten uit de algemene. Op schildersgebied gebeurde dat niet, iemand als Jozef Israëls nam zelfs een voornamelijkheid in de Haagse school in. Deze joodse opstelling is ook de reden waarom er niet gesproken kan worden van een joodse zuil, zoals de auteur wel doet. De joodse gemeenschap

I.B. van Creveld, *Kunst in Den Haag, drie eeuwen joodse beeldende kunstenaars*

(Den Haag: De Nieuwe Haagsche, 2000)
240 blz., f79,00

Inspiratie voor (jonge) historici

Iedere geschiedenisstudent wordt eens gevraagd naar de zin van zijn studie. Afgezien van een enkele geëngageerde historicus zal het antwoord op die vraag eerder ontwijkend en afwerend dan bevredigend zijn. Dat was tenminste mijn ervaring aan de Universiteit van Leiden. Ewald Mackay was een jaargenoot die zijn eigen zoektocht begon. Zijn laatste boek is een goed geschreven, intelligent verslag van zijn 'weg naar de historie'. De titel *Gedenkstenen* verwijst naar de opdracht die Jozua de Israëlieten gaf om twaalf stenen uit de Jordaan te nemen en die als gedenkteken op te richten ter herinnering aan de veilige intocht in het beloofde land. Mackay gebruikt twaalf artikelen die hij in de afgelopen periode publiceerde als stapstenen om de stroom van de geschiedenis te doorwaden. Hij past het beeld wat aan, plaatst de stenen in de rivier als steunpunten om te laten zien dat een joods-christelijke visie op de geschiedenis mee mag doen in het waterballet van de wetenschappelijke discussie. De onderdelen van dit pad door de rivier zijn verbonden door

de lijn die hij in zijn proefschrift *Geschiedenis bij de Bron* heeft aangebracht. De onderlinge afstand tussen de stenen verschilt nogal. Het water is ook niet overal even diep en de stroom niet altijd even sterk. De meest toegankelijke hoofdstukken moedigen aan om de eigen reformatorische traditie te verbreden. Mackay put daarvoor uit de literatuur en laat aan de hand van de werken van de joods-Amerikaanse schrijver Chaim Potok en de Nederlandse auteur Pieter Nouwen zien hoe daarin de kern van Gods aanwezigheid in de geschiedenis wordt benoemd. Hij pleit ervoor dat christenen in hun omgang met hun eigen traditie vooral niet uit het oog moeten verliezen dat er een historische ontwikkeling heeft plaatsgevonden, waardoor er een breuk tussen heden en verleden gekomen is, die niet zomaar te dichten valt.

Het spannendste artikel is de moedige poging van de auteur om als christen-historicus iets te zeggen over het land Israël. Daarin is immers de kans het grootst om iets van Gods werkelijkheid te bespeuren.

Ewald Mackay, *Gedenkstenen in de Jordaan. Opstellen over geschiedenis, traditie en cultuur*

(Heerenveen: Groen, 2000)
152 blz., f34,95

Leen Dorsman, Ed Jonker en Kees Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*

(Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2000)
223 blz., f39,90

is juist het toonbeeld van een gemeenschap die over de verschillende 'zuilen' verdeeld raakt.

Het tweede hoofdstuk snijdt een voor het boek belangrijke problematiek aan. Wat is joodse kunst? Na een aardig historisch overzicht van de receptie van het bijbelse verbod op het maken van 'gesneden beelden', wordt geprobeerd een definitie te geven van joodse kunst. De persoon van de kunstenaar kan daarbij als uitgangspunt genomen worden. Dan is joodse kunst elk kunstwerk dat door joden is gemaakt. Ook de thematiek kan als vertrekpunt gelden: joodse kunst is elke schepping die aan de geestelijke atmosfeer van het jodendom is ontsproten. De eerste definitie heeft tot gevolg dat zelfs een kerkje dat door een joodse architect is ontworpen, joodse kunst zou zijn. De tweede definitie houdt in dat ook niet-joodse kunstenaars joodse kunst kunnen leveren. De auteur stelt dat het niet mogelijk is een bevredigende definitie vast te stellen en maakt daarom ook geen keuze. Onafhankelijk van een definitie heeft hij kunstenaars met een joodse achtergrond opgespoord en een plaats gegeven in dit

boek. Waarmee hij in feite dicht bij de eerste definitie uitkomt.

Dat Van Creveld geen keuze wilt maken, is te begrijpen, hoewel het tweede hoofdstuk daardoor wel enigszins een zwerfsteen in het boek wordt. Het is een hoofdstuk zonder consequenties voor de rest van het boek. Toch is het te begrijpen dat Van Creveld de keus voor een definitie niet maakt. Want het is maar de vraag in hoeverre het zinvol is om te spreken van joodse kunst. Wat zou het werk van een Bles joods maken? Als dit boek iets laat zien, dan is het wel hoe kosmopolitisch kunstenaars zijn. Velen van hen zijn vele keren in hun leven verhuisd, en anders maakten ze wel lange reizen. Joodse kunstenaars maakten gewoon deel uit van de verschillende scholen en werkten binnen de conventies. Wel zou er van joodse kunst gesproken kunnen worden bij religieuze voorwerpen, zoals parochot en chanoekia's. Maar het is juist deze kunst die in dit boek ontbreekt, terwijl die wel dege-lijk in Den Haag werd gemaakt (bijv. door de gebr. Van Oven). Opmerkelijk, gezien de opstelling van Van Creveld in hoofdstuk twee, is zijn taxatie op p. 90 waar aan het

werk van Marinus van Raalte (1873-1944) een 'typisch joods effect' wordt meegegeven. Dat zou inhouden dat hij 'met een teder en gevoelig coloriet' werkte, 'mooi in de overgangen van licht en donker'. Wat is hier typisch joods aan?

Kunst in Den Haag laat zien hoezeer joodse kunstenaars een bijdrage hebben geleverd aan het artistieke klimaat in Den Haag. Binnen alle scholen en stijlen waren wel joodse kunstenaars actief. Het is de verdienste van dit boek om dat aspect nadrukkelijk onder de aandacht te brengen.

Bart Wallet

Mackay ontdekt in zijn eigen leven een grote betrokkenheid bij Israël. Nadat hij in aanraking kwam met de Palestijnen, kon hij moeilijk '1948' als een goddelijke daad duiden. Ook al komt hij niet tot een oplossing, uit zijn exercitie wordt wel zijn methode duidelijker: in de eerste plaats gaat het om ruimte voor het unieke en pas daarna om het inhoudelijk spreken over Gods handelen.

Als we Mackays boek een plaats geven in de discussies over geschiedenis bewijst het recente overzicht van drie Utrechtse historici ons een goede, maar geen afdoende dienst. De titel *Het zoet en het zuur* verwijst naar de zoete smaak van geschiedenis als plezierig tijdverdrif en het zuur van de kritiek. De auteurs onderscheiden drie verschillende vormen van historische beleving: de esthetische vorm die vooral het gevoel en verbeelding aanspreken, de politieke, die machtsuitoefening bloot wil leggen en de cognitieve die rationele wijze verbanden in de kennis van het verleden wil aanbrengen en verder niet wil gaan. Hoe herkenbaar deze categorieën ook zijn,

de indeling is nog niet compleet. Waar zou bijvoorbeeld een religieuze omgang met het verleden onder vallen? In *Transparent* 11.3 besprak John Exalto een aantal werken over de kleine kerkgeschiedenis, die prachtig in deze categorie zouden passen. Ze beogen meer dan een rationele reconstructie en streven geen politiek na. De auteurs van *Het zoet en het zuur* plaatsen de omgang met religie te eenzijdig in het emancipatiestreven en dus in de politieke categorie.

Ook Mackay maakt gebruik van de verschillende wijzen van omgaan met het verleden. Het esthetische aspect toont zich in de omgang met de beelden en plekken in zijn omgeving die zijn weg tot de historie baanden, het politieke in zijn worsteling met de plaats van Israël en het rationele in zijn kritiek op versteende interpretaties over het verleden. Maar daarmee is de inhoud van zijn boek nog niet gedekt. Zijn religieuze positie is niet tot een andere benadering te herleiden. Daarmee biedt zijn boek impliciet kritiek op *Het zoet en het zuur*.

Dorsman c.s. bieden een uitstekend en vaak humoristisch overzicht van de vooral publieke wijze van omgaan met de geschie-

denis. Ze concluderen dat er een kloof bestaat tussen de ironiserende wetenschappelijke geschiedbeoefening en de groeiende belangstelling voor de esthetische en gevoelsmatige verbeelding van de geschiedenis.

Sommige recensenten vonden dat Mackay zich op glad ijs bevond met zijn visionaire bespiegelingen. Ik kan zijn poging om de vaste oever te verlaten alleen maar toejuichen. Met groot schrijverstalent verovert hij de ruimte om in het historisch onderzoek God niet bij voorbaat buiten te sluiten. Ik zou de VCH willen aanmoedigen dit boek in handen te spelen van de nieuwe generatie geschiedenisstudenten. Ik kan iedereen die belang stelt in het revitaliseren van de eigen traditie en het gesprek met anderen, dit boek van harte aanbevelen, net zoals *Het zoet en het zuur* bruikbare handvaten bevat voor het analyseren van de omgang met de geschiedenis.

Hans Krabbendam

Mislukte Schorskes-immitaties

Uitdagend, bijna provocerend klinkt het 'hoogtij' waarmee Bank en Van Buuren de Nederlandse geschiedenis rond 1900 karakteriseren. Uitdagend, omdat de typering haaks staat op die waarmee, sinds het *Breukvlak* van Romein, de late negentiende eeuw gezien wordt als een tijdvak van fabrieksarbeid, secularisering en koloniale tegenslag. Provocerend, omdat het 'hoogtij van burgerlijke cultuur' een nogal elitair cultuurbegrip veronderstelt – een vertrekpunt dat niet alleen kan worden aangevochten met noties als *discours* en *Öffentlichkeit*, maar tevens op het randje ligt van wat als politiek correct mag gelden. Onomwonden verklaren de auteurs hun inspiratie te hebben gevonden in Schorskes *Fin-de-siècle Vienna*, het prachtige maar behoorlijk gedateerde boek (1961) over 'de grote intellectuele vernieuwers in Wenen'.

Inderdaad heeft 1900 wel wat weg van Schorskes werk. Zoals Wenen in de tekening van Schorske bestond uit de architectuur van de Ringstrasse, de schilderkunst van Klimt en de muzikale experimenten

van Schönberg, zo was Nederland in de optiek van Bank en Van Buuren een land van Nobelprijzen in de natuurkunde, Mahler-symfonieën in het Concertgebouw, *Gesamtkunst*-idealen en socialisme à la Domela Nieuwenhuis. Waar *Fin-de-siècle Vienna* om zijn prachtige diepteboeringen en verrassende dwarsverbanden nog altijd een fantastisch boek is, zo valt er veel te genieten in de exposés over neogotische kerkerarchitectuur, de emancipatie van de psychologie en de inrichting van de moderne Nederlandse stad.

Maar hiermee is ook alles gezegd. De fraaie perikopen worden omgeven door honderden pagina's tekst van heel wat lager kaliber. Tegenover elke geslaagde Schorske-immitatie staat een dozijn paragrafen dat het niveau van een derdejaars werkstuk niet overstijgt. Afgezien van feitelijke onjuistheden – wanneer verscheen Huizinga's *Herfsttij*? – kenmerken deze teksten zich door een grote aarzeling op eigen benen te staan. In perspectief en documentatie leunen de auteurs sterk op anderen. De delen

Jan Bank en Maarten van Buuren,
1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur*

(Den Haag: SDU, 2000)
624 blz., f 95,00

34

transparent

jaargang 12, nr 2 – 2001

Het oudste historische bewustzijn

Welk doel hadden de oudste historici met het beschrijven van hun geschiedenis? Zes bestaande specialistische artikelen zijn (uit het Duits of Engels) vertaald en bewerkt om de Nederlandse lezer te informeren over de geschiedbeschouwing in Egypte, Assyrië, Babylonië, de Hettieten en het vroege Israël. Dankzij een bijgewerkte bibliografie kan de lezer de laatste stand van zaken opsporen. Hoe veel de tijdsbeleving in die tijd verschilt van de onze vanzelfsprekende aanvaarding van de strikt chronologische orde blijkt al uit de beschrijving over het oude Egypte.

In Egypte kan alleen de koning de geschiedenis maken en is het regelmatige patroon van gebeurtenissen belangrijk om de cyclische aard van de geschiedenis te bevestigen.

De twee auteurs (Manfred Weippert en J. Alberto Soggin) van de artikelen over geschiedschrijving in het vroege Israël gaan er beiden vanuit dat dit in een veel latere crisistijd is begonnen omdat er toen pas behoefte ontstond om het (goede) verleden vast te leggen. Ze gaan er tevens van uit dat

de boeken van het Oude Testament zelf weer opgebouwd zijn uit talloze bronnen, die een betoog opbouwen over de wijze waarop een vreemd volk (Israël) een groot stuk land in bezit krijgt en later weer verliest. In een positieve slotconclusie laten deze auteurs zien dat deze historische betogen erop gericht zijn om de lezers/hoorders tot verandering van gedrag en inkeer te brengen. Deze artikelen laten zien hoe de modernistische bijbelwetenschap te werk gaat, door als vertrekpunt te nemen dat de mens zijn eigen geschiedenis schrijft en zijn godsdienst vorm geeft. Het zal contemporaine historici verbazen hoe deze vakgenoten hun conclusies met grote stelligheid neerzetten. Blijkbaar hebben die onderzoekers van de oudste overgeleverde geschiedenis minder last van onzekerheid over historische verschijnselen van duizenden jaren geleden dan zij die de omstandigheden van de vorige eeuw bestuderen.

Hans Krabbendam

D. van der Plas, B. Becking en D. Meijer (red.),
Geschiedschrijving in het oude nabije oosten.
Serie: *Supplementen Ex Oriente Lux, III*

(Leuven/Leiden: Peeters/Ex Oriente Lux, 2000)
160 blz., Euro 25,00

over het gereformeerde leven, bijvoorbeeld, ontlenen veel aan Augustijn. Citaten van een halve pagina maken deze afhankelijkheid genoegzaam duidelijk. Waarom, is men geneigd te vragen, hebben de schrijvers deze paragrafen niet aan een deskundige uitbesteed, zoals ook het hoofdstuk over Heymans door een derde is geschreven? Dat zou een ruiterlijke erkenning van eigen onvermogen zijn geweest en had allerlei foutieve inschattingen kunnen voorkomen. Dan had de Heidelbergse Catechismus niet een 'Europees handboek voor het calvinisme' hoeven heten. Dan was ook Kuypers 'antithese' adequaat uiteengezet en waren de negentiende-eeuwse dominees er wat minder negatief vanaf gekomen.

Niet alleen het hoofdstuk over godsdienst lijdt aan zulke euvels. Voortdurend onderbreken de auteurs hun betoog met verwijzingen naar gezaghebbende deskundigen, eenmaal uitlopend op een historiografische beschouwing over het Nuyens-Rogierdebat. Zelfs belangrijke conclusies staan meer dan eens tussen aanhalingstekens, voorzien van een voetnoot. Het is verba-

zingwekkend hoe weinig visie de schrijvers durven te etaleren, temeer waar men hen elders duidelijke standpunten hoort innemen. ('Het was niet de tijd van de arbeiders', kopte NRC Handelsblad boven een interview met de auteurs.) Slechts indirect, door de keuze van thema's, blijkt hoeveel waarde Bank en Van Buuren hechten aan idealisme, optimisme en cultuur met een grote C en hoezeer ze zich daarmee van andere historici onderscheiden.

Het wordt nog treuriger, als men bedenkt dat 1900 thuishoort in het NWO-project 'De Nederlandse cultuur in Europese context'. Van deze contextualisering komt weinig terecht. Weliswaar is er een hoofdstuk over 'Nederland en de wereld', maar dat laat zich slechts uit over ongelijksoortige fenomenen als de gasterbeid van Hannekemaaiers, het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* en de manufacturenwinkels van C&A. Wel trekken de schrijvers, voorafgaand aan hun behandeling van Roland Holst en Toorop, twaalf pagina's uit voor een beschrijving van de Franse symbolistische esthetica – om vrijwel direct te moeten constateren dat de Nederlandse kunstenaars zich maar 'ten

dele' op de Fransen oriënteerden en zich in een 'wezenlijk opzicht' van hen onderscheidden.

Als op pagina 567 de slotbeschouwing begint, rijst nog even de hoop dat hier de lijnen bij elkaar komen en een breder perspectief geboden wordt. Deze afsluitende paragraaf blijkt evenwel qua slordigheid en willekeur de kroon te spannen. In twee pagina's voeren de schrijvers drie casus ten tonele, die zouden moeten aantonen dat de 'vrije discussiecultuur' waarover Frijhoff en Spies in 1650 spreken, in gemodificeerde vorm ook anno 1900 nog bestond – en dat terwijl 'discussiecultuur' een begrip is dat in het voorafgaande maar nauwelijks ter sprake komt. Bij wijze van conclusie wijzen de schrijvers op de impact van het secularisatieproces – een conclusie die op geen enkele wijze voortvloeit, zelfs tegengesteld is aan wat in het hoofdstuk over godsdienst wordt beweerd. Het is het merkwaardige slot van een wonderbaarlijk boek.

Herman Paul

Israël en Nederland

De geschiedenis van de wording en voortzetting van de Joodse staat en de relaties van Israël met Nederland zijn de twee onderwerpen, die Edgar Senne in dit boekje kernachtig weergeeft. Helaas is het werkje niet gebaseerd op eigen onderzoek van primaire bronnen, zodat u vooral leest wat de auteur bij anderen gelezen heeft, inclusief veel feitelijke fouten. Vandaar dat ik aarzel om dit boekje aan te raden.

Wat mij erg verbaasde, is de kritiekloze behandeling van de anti-zionismeresolutie van de VN. Senne schrijft: "In 1975 namen de Verenigde Naties een resolutie aan die de Israëliëse bezettingspolitiek veroordeelde en zionisme gelijkstelde aan racisme. Het was de meest krachtige uitspraak tot dan toe maar het leverde weinig concrete resultaten op." Blijkbaar is hij niet op de hoogte van de inhoud en de achtergronden van resolutie 3379. Deze resolutie ging niet in op de 'bezettingspolitiek', maar stelde alleen: "that zionism is a form of racism and racial discrimination." Een onderbouwing werd niet gegeven. Overigens nam de

Veiligheidsraad deze resolutie van de Algemene Vergadering niet over, dus kun je niet zeggen dat het een uitspraak van de VN was.

In het tweede deel van dit boek behandelt Senne de merkwaardige verhouding tussen Israël en Nederland. Ook hierin staan een aantal foutjes, al zijn het er minder dan in het eerste gedeelte. De verklaring dat protestanten Israël goed gezind zijn omdat Joden en protestanten zich beide nogal op het Oude Testament richten, is een echte misser. Het is de auteur blijkbaar onbekend dat in protestante kring een meer profetisch zicht op Israël bestaat waarbij men uitkijkt naar de bekering van de Joden tot Christus. Het is duidelijk dat de auteur slechts beschrijft wat hij ziet, voor de achtergrond van de handelende God in de geschiedenis heeft hij geen oog. Jammer...

Constant van den Heuvel

Edgar Senne, Een korte geschiedenis van de staat Israël en zijn betrekkingen met Nederland

(Amsterdam: Babel Boeken/Arch Publishing, 1999)
130 blz., f22,50

WILLEM de ZWIJGERSTICHTING

De in 1939 opgerichte Willem de Zwijgerstichting heeft o.a. als doelstelling

- het uitgeven en verspreiden of doen uitgeven en verspreiden van geschriften welke beogen verdieping en versterking der reformatorische beginselen.
- verlevendiging van het historisch besef onder ons volk, gelijk dit, door Oranje geleid, onder de Hervorming zijn stempel ontving.

Grondslag bij de werkzaamheden der stichting is de HEILIGE SCHRIFT als het WOORD VAN GOD.

In het kader van de doelstelling geeft de stichting jaarlijks tenminste 2 boekjes uit.

Voorjaar 1999 verscheen van de hand van prof. dr. R. Kuiper "Op het breukvlak van twee millennia". Voor het najaar 1999 schreef dr. A. Noordegraaf "Jezus Christus en de minste van zijn broeders".

Donateurs ontvangen alle uitgaven gratis thuis. De donatie bedraagt thans tenminste f 12,50 per jaar.

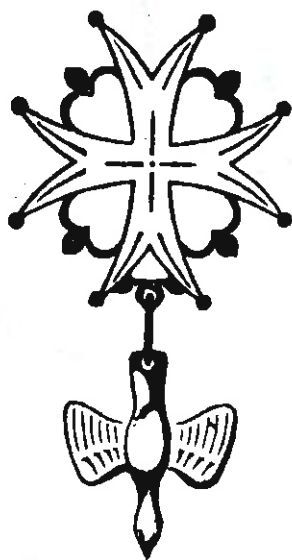
Het bestuur nodigt U uit zich als donateur te melden bij het kantoor van de stichting, postbus 10049, 7301 GA te Apeldoorn.

U ontvangt het fraai gebonden boek "Reformatorische Stemmen in het verleden en heden" als welkomstgeschenk.

Het bestuur der stichting: prof.dr. W.H. Velema, voorzitter; ds. D.H. Borgers, secretaris-penningmeester; dr. A. Noordegraaf, algemeen adjunct; ds. R. Kattenberg; dr. C. van Sliedrecht; prof. de. M. te Velde.

Girorekening der stichting: 352347 - Bankrekening: 65.30.22.352.

36

Vereniging

**Protestants Nederland
75 jaar!**

Nu abonnee/lid worden!

*Dan ontvangt u nog (zolang de voorraad strekt)
het jubileumboek:*

***'Vrede, vrijheid, vaderland,
Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster'***

**Maak eens kennis met Protestants Nederland en vraag
(vrijblijvend) een proefnummer aan.**

U leest in de onlangs verschenen nummers of nog te verschijnen nummers:
'Oude banden Nederland-Hongarije'; 'Philips II'; Catharina van Bora'; De
Vrede van Munster'.

Schrijf - zonder postzegel - naar: Protestants Nederland, Antwoordnummer 91004, 3009 WB Rotterdam